

Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα
Θεολογικών Σπουδών

Διπλωματική εργασία του φοιτητή
π. Νικάνδρου
(κατά κόσμον Κωνσταντίνου)
Πρίτσκα

*«Η περί Αποκαταστάσεως των Πάντων διδασκαλία
του Αγίου Γρηγορίου Επισκόπου Νύσσης»*

Σύμβουλος Καθηγητής:
κ. Μαρτζέλος Δ. Γεώργιος

ΠΑΦΟΣ 2021

τῷ μακαριστῷ Πατρὶ
ἡμῶν καὶ ἱεράρχῃ,
Μητροπολίτῃ Καστορίας
κυρῷ
ΣΕΡΑΦΕΙΜ.

Πίνακας Περιεχομένων

Πίνακας Περιεχομένων	3
Βραχυγραφίες.....	5
Συντμήσεις Τίτλων.....	6
Πρόλογος.....	10
Εισαγωγή.....	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'	20
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	20
1. Η έννοια της αποκαταστάσεως των πάντων	στην Αγία Γραφή 20
2. Η αποκατάσταση των πάντων σε εκκλησιαστικούς συγγραφείς προγενέστερους του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης.....	22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'	29
ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ	ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ..... 29
1. Φιλοσοφικές προϋποθέσεις και επιρροές.....	30
2. Θεολογικές επιρροές στη διδασκαλία του Γρηγορίου Νύσσης.....	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'	44
Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΝΥΣΣΗΣ	44
1. Αποκατάσταση των πάντων και Αγία Γραφή.....	46
2. Οι δύο δημιουργίες και η αποκατάσταση των πάντων	48
3. Η ύπαρξη του κακού και η αποκατάσταση των πάντων.....	52
4. Ανάσταση των νεκρών και αποκατάσταση των πάντων	54
5. Η έννοια της εσχατολογικής υποταγής	του Υιού στον Πατέρα..... 62
6. Το καθαρτήριο πυρ και η αποκατάσταση των πάντων	66
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'	73
Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ ΠΕΡΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ.....	73

1. Η ερμηνεία του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού στην περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης	74
2. Το πατερικό κύρος του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης σε συνάρτηση με την περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία του	77
Συμπεράσματα	84
Βιβλιογραφία	91
i. Πηγές	91
ii. Βοηθήματα	94

Βραχυγραφίες

- p: page/ pages
- PG: Patrologiae Graeca Curcus Completus
- PL: Patrologiae Latina Curcus Completus
- αι.: αιώνας/ αιώνες
- ΒΕΠΕΣ: Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων
- Βλ.: Βλέπε
- δηλ.: δηλαδή
- Ενθ. ανωτ.: Ένθα ανωτέρω
- Επ.: Επίσης
- ΕΠΕ: Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας
- Θ.Η.Ε.: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
- κ.α.: και άλλα
- μ.Χ.: μετά Χριστόν
- Μετ.: Μετάφραση
- Μητρ.: Μητροπολίτης/Μητροπολίτου
- π.Χ.: προ Χριστού
- Πανοσιολ.: Πανοσιολογιώτατος
- Πρβλ: Παράβαλε
- σελ.: σελίδα/σελίδες
- στ.: στήλη/στήλες
- Τομ.: Τόμος
- υπ.: υποσημείωση

Συντμήσεις Τίτλων

- John Wesley Hanson, Η Αποκατάσταση των Πάντων, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016: John Wesley Hanson, Η Αποκατάσταση των Πάντων, Η Επικρατούσα Διδασκαλία της Χριστιανικής Εκκλησίας κατά τα πρώτα Χριστιανικά Χρόνια της, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου) Αθήνα 2016.
- Αναστασίου Μαρά, Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Αθήνα 2002: Αναστασίου Γ. Μαρά, Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Φιλοσοφικές και Θεολογικές πηγές, Δευτέρα παρουσία, Παράδεισος, Κόλαση, Αποκατάσταση, Αθήνα 2002.
- Αρχιμ. Βασιλείου Στεφανίδου, Εκκλησιαστική Ιστορία, Αθήνα 2002: Αρχιμ. Βασιλείου Στεφανίδου, Εκκλησιαστική Ιστορία, Απ' αρχής μέχρι σήμερα, Αθήνα 2002.
- Βαρσανουφίου και Ιωάννου, Τομ. Γ', Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέας 1997: Βαρσανουφίου και Ιωάννου, Κείμενα Διακριτικά και Ησυχαστικά (Ερωταποκρίσεις) , Τόμος Γ' (φλδ'-ωμά'), Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέας 1997.
- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Βασιλειανόν Ταμείον, Νέα Σκήτη-Άγιον Όρος 1998: Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Βασιλειανόν Ταμείον, ήτοι ευρετήριο θεμάτων των απάντων Βασιλείου του Μεγάλου βάσει της PG Πατρολογίας του J. Migne και της ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), Νέα Σκήτη-Άγιον Όρος 1998.
- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Γρηγοριανόν Ταμείον, Νέα Σκήτη-Άγιον Όρος 2006: Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Γρηγοριανόν Ταμείον, ήτοι ευρετήριο θεμάτων των απάντων του Γρηγορίου του Θεολόγου βάσει της Πατρολογίας του P. J. Migne, ΕΠΕ

(Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας) και ΒΕΠΕΣ (Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων), Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 1998.

- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Μαξιμιανόν Ταμείον, Τομ. Α', Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 2016: Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Μαξιμιανόν Ταμείον, ήτοι ευρετήριο θεμάτων των απάντων του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού βάσει της Πατρολογίας του P. J. Migne και της ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), Τόμος Α', Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 2016.
- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Μαξιμιανόν Ταμείον, Τομ. Β', Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 2016: Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Μαξιμιανόν Ταμείον, ήτοι ευρετήριο θεμάτων των απάντων του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού βάσει της Πατρολογίας του P. J. Migne και της ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), Τομ. Β', Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 2016.
- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Χρυσοστομικόν Ταμείον, Νέα Σκήτη-Άγιον Όρος 2006: Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, Χρυσοστομικόν Ταμείον, ήτοι ευρετήριο θεμάτων των απάντων του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου επί τη βάσει της Πατρολογίας του J. Migne P G και της ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), Νέα Σκήτη-Άγιον Όρος 2006.
- Βλασίου Φειδά, Εκκλησιαστική Ιστορία Α', Αθήνα 2002: Βλασίου Ιω. Φειδά, Εκκλησιαστική Ιστορία Α', Από αρχής μέχρι την Εικονομαχία, Αθήνα 2002.
- Γεωργίου Δ. Παναγόπουλου, Εισαγωγή στην Ιστορία της Δυτικής Θεολογίας, Αθήνα 2012: Γεωργίου Δ. Παναγόπουλου, Εισαγωγή στην Ιστορία της Δυτικής Θεολογίας, Πρόσωπα, διδασκαλία, κριτική θεώρηση από την άποψη της Ορθοδόξου Παράδοσης, Αθήνα 2012.

- Δημητρίου Τσάμη, Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Θεσσαλονίκη 2008: Δημητρίου Γ. Τσάμη, Εκκλησιαστική Γραμματολογία και Κείμενα Πατερικής Γραμματείας, Από την αποστολική περίοδο μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου, Θεσσαλονίκη 2008.
- Μητρ. Ναυπάκτου Ιεροθέου, Εμπειρική Δογματική, Τομ. Α', Λεβαδεία 2011: Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιεροθέου, Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Δόγμα-Ηθική-Αποκάλυψη, Τομ. Α', Λεβαδεία 2011.
- Μητρ. Ναυπάκτου Ιεροθέου, Εμπειρική Δογματική, Τομ. Β', Λεβαδεία 2011: Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου Ιεροθέου, Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Τριαδικός Θεός, Δημιουργία-Πτώση-Ενανθρώπηση-Εκκλησία-μετά θάνατον ζωή, Τομ. Β', Λεβαδεία 2011.
- Νίκου Ματσούκα, Δογματική Α', Θεσσαλονίκη 2009: Νίκου Α. Ματσούκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α', εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία, Θεσσαλονίκη 2009.
- Νίκου Ματσούκα, Δογματική Β', Θεσσαλονίκη 2010: Νίκου Α. Ματσούκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β', Έκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη, Θεσσαλονίκη 2010.
- Νίκου Ματσούκα, Δογματική Γ', Θεσσαλονίκη 2016: Νίκου Αθ. Ματσούκα, Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας, Θεσσαλονίκη 2016.
- Νίκου Ματσούκα, Ιστορία της Φιλοσοφίας, Θεσσαλονίκη 2010: Νίκου Αθ. Ματσούκα, Ιστορία της Φιλοσοφίας, Αρχαίας Ελληνικής-

Βυζαντινής-Δυτικοευρωπαϊκής. Με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία, Θεσσαλονίκη 2010.

- Νίκου Ματσούκα, Το πρόβλημα του κακού, Θεσσαλονίκη 2009: Νίκου Α. Ματσούκα, *Το πρόβλημα του κακού, Δοκίμιο πατερικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2009.*
- Παναγιώτου Χρήστου, Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Τομ. Α', Θεσσαλονίκη 2005: Παναγιώτου Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Πατέρες και Θεολόγοι του Χριστιανισμού, Τομ. Α', Θεσσαλονίκη 2005.*
- Στυλιανού Παπαδοπούλου, Γρηγόριος Νύσσης, Κατερίνη 1987: Στυλιανού Γ. Παπαδοπούλου, *Γρηγόριος Νύσσης, η θεολογία του, ο βίος του, τα έργα του, βιβλιογραφία, Κατερίνη 1987.*

Πρόλογος

«γέγραπται ἅγιοι γίνεσθε, ὅτι ἐγὼ ἅγιος εἰμι.» (Α΄ Πετρ. 1,16)

Ο ορισμός της λέξης «αγιότητα» δεν προσδιορίζεται από μία έννοια, η οποία έχει ως αφετηρία τον ουμανισμό ή την ηθική, αλλά έχει θεολογικό περιεχόμενο. Άγιος δεν είναι ο άνθρωπος που υποτάσσεται στους νόμους του κράτους, αυτός που παράγει μόνο κοινωνικό έργο. Άγιος είναι κατεξοχήν ο θεραπευμένος άνθρωπος. Ο άνθρωπος, ο οποίος βιώνει την κάθαρση, το φωτισμό, τη θέωση και με την ενέργεια του Θεού, αλλά και τη δική του συνέργεια, καθίσταται Ναός του Αγίου Πνεύματος.

Οι Άγιοι, οι φίλοι του Θεού, καθίστανται προστάτες και έφοροι στη ζωή των Χριστιανών. Η ευλάβεια του γράφοντος στους Αγίους και ιδιαιτέρως στους Μεγάλους Πατέρες των πρώτων αιώνων της Εκκλησίας, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του θέματος, όταν τέθηκε το ζήτημα αυτό, για τη διπλωματική εργασία που αφορά στην απόκτηση του τίτλου Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου.

Το αρχικό δίλλημα ήταν σε ποιόν από τους Πατέρες να βασιστεί η παρούσα εργασία. Μετά από σκέψη και προσευχή, κατέληξα στον Άγιο Γρηγόριο επίσκοπο Νύσσης, έναν Άγιο τεραστίου βεληνεκούς, τόσο εξ επόψεως χάριτος και αγιότητας, όσο και εξ επόψεως συγγραφικού και θεολογικού έργου. Ο Άγιος Γρηγόριος Νύσσης, παρεξηγημένος από πολλούς, προσφέρεται για εκτενή μελέτη και εντρύφηση στα έργα του, τα οποία είναι μεστά Πνεύματος Αγίου και χαρακτηρίζονται από υψηλά νοήματα.

Είναι γνωστό πως η θεολογία και η διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης είναι στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος στον κόσμο της χριστιανοσύνης. Οι λόγοι του ενδιαφέροντος αφορούν κυρίως στην περι

εσχατολογίας διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου και συγκεκριμένα στην διδασκαλία του για την αποκατάσταση των πάντων.

Η περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία του Γρηγορίου είναι μία από τις πτυχές του έργου του περί των εσχάτων. Για να μελετηθεί όμως σε βάθος η πτυχή αυτή, είναι σημαντική η μελέτη όλου του έργου του Αγίου Πατρός, ώστε να γίνει αντιληπτό το πνεύμα του.

Ως επί το πλείστον, στην επιστημονική έρευνα, υπάρχει μία μονομερής εξέταση της διδασκαλίας του περί της αποκατάστασης των πάντων, με αποτέλεσμα να παρερμηνεύεται και να κατατάσσεται μαζί με τις αιρετικές διδασκαλίες, αφού παρουσιάζεται ως υιοθετημένη από τον Ωριγένη. Ωστόσο τα τελευταία χρόνια υπάρχει και μια διαφορετική προσέγγιση στην έρευνα, η οποία έρχεται να «αποκαταστήσει» τις διδασκαλίες του Γρηγορίου, αναζητώντας ένα θεολογικό υπόβαθρο σε αυτές. Ενδεικτικά αναφέρεται η προσπάθεια του καθηγητού Νικολάου Ματσούκα, ο οποίος διακρίνει τον ορθόδοξο χαρακτήρα της διδασκαλίας περί της αποκατάστασης των πάντων, θέτοντάς τον σε αντιδιαστολή με τη διδασκαλία του απόλυτου προορισμού που επικρατεί στη Δύση.

Μία δυσκολία που υπάρχει με την κατανόηση του έργου του Γρηγορίου είναι πως ο επίσκοπος της Νύσσης κατέχει σε πολύ μεγάλο βαθμό τη γνώση της θύραθεν παιδείας της εποχής του, με αποτέλεσμα ο ερευνητής να χρειάζεται μεγάλη προσοχή, ώστε να διακρίνει τυχόν επιρροές στο έργο του και τι ρόλο διαδραμάτισαν. Επίσης στις δυσκολίες που συναντά κανείς ανήκει και η έλλειψη, όπως αναφέρθηκε, μελετών που αφορούν σε άλλες παραμέτρους του έργου του Γρηγορίου, ώστε να γίνει κατανοητή η όλη διδασκαλία του και όχι μόνο η περί των εσχάτων διδασκαλία.

Στην παρούσα, λοιπόν, εργασία έγινε προσπάθεια προσέγγισης της διδασκαλίας περί αποκαταστάσεως των πάντων του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, στα πλαίσια και στα όρια μιας διπλωματικής εργασίας.

Η άρτια περαίωση της εργασίας οφείλεται κυρίως στον Σύμβουλο Καθηγητή και Επιβλέποντα, κ. Γεώργιο Μαρτζέλο, τον και Διευθυντή του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Θεολογικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Νεάπολις Πάφου. Οι υποδείξεις του σε βιβλιογραφία, παραπομπές και η τελική διόρθωση της εργασίας ήταν καθοριστικές για την εξέλιξη και περαίωσή της.

Ευγνωμοσύνη επίσης χρωστώ και στον Επίσκοπό μου, τον Μητροπολίτη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας κ.κ. Ιωήλ για το ανύστακτο ενδιαφέρον του για την πορεία μου, πνευματική και πανεπιστημιακή.

Τέλος, στρέφω τις ευχαριστίες και δοξολογίες μου προς τον εν Τριάδι Θεό, που πάντα με αξιώνει πλείστων δωρεών και ευλογιών, προς τη Παναγία Μητέρα του Κυρίου μας και Μητέρα ημών των μοναχών, της οποίας η Σκέπη και η καταφυγή είναι ορατή πάντα, και προς τον Άγιο Γρηγόριο Επίσκοπο Νύσσης, του οποίου ζητώ τις ευλογίες και την πρεσβεία για όλη μου τη ζωή, ώστε να με στερεώνει στην Ιερωσύνη και στο μοναχικό πολίτευμα. Αμήν!

Όρμα Αριδαίας, 20-06-2021,

Κυριακή της

Αγίας Πεντηκοστής.

Εισαγωγή

Ο όρος αποκατάσταση¹ δεν υπάρχει σε γραπτές μαρτυρίες πριν από τον 4^ο αι. π.Χ. Από την πρώτη της αναφορά, έως και της εποχής του Γρηγορίου Νύσσης, γνωρίζει τις παρακάτω έννοιες: α) την ιατρική έννοια, δηλ. της ανάκτησης της υγείας, η οποία έχει κλονιστεί από κάποια ασθένεια, β) την πολιτική έννοια, αυτήν της επαναφοράς της πολιτικής ομαλότητας, γ) την αστρονομική έννοια, την επάνοδο των αντικειμένων του σύμπαντος (άστρων, πλανητών) στη θέση, κατά την οποία βρισκόνταν το παρελθόν έτος, και δ) τη νομική έννοια, αυτήν της επαναφοράς έννομων δικαιωμάτων που δεν υφίστανται στο παρόν.²

Κατά την αρχαία εποχή, επικρατούσε η άποψη, σύμφωνα με την οποία θα υπήρχε μια περιοδική καταστροφή και επανασύσταση του κόσμου σε κάποιες συγκεκριμένες περιόδους του χρόνου. Στις περισσότερες εξ αυτών η καταστροφή αυτή θα γινόταν εξαιτίας της υπερβάλλουσας κακίας του ανθρωπίνου γένους.³

Πιο συγκεκριμένα, πίστη των Χαλδαίων αποτελούσε το γεγονός της αιώνιας ανακύκλησης του κόσμου, η οποία θα συνέβαινε μετά την καταστροφή του. Η καταστροφή θα επερχόταν με τη δύναμη της φωτιάς, τη στιγμή που τα άστρα θα συναντηθούν στον αστερισμό του Καρκίνου, ή με τη δύναμη του νερού, όταν τα άστρα θα βρισκόνταν στον αστερισμό του Αιγόκερω. Την ίδια άποψη περί καταστροφής του κόσμου δέχονται και οι

¹ Ανδρέα Θεοδώρου, «Αποκατάστασις», στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 2^{ος}, στ. 1096. «Η επαναφορά εις την προτέραν, την ορθήν κατάστασιν τινος».

² Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 215. Πρβλ. Ανδρέα Θεοδώρου, «Η περί αποκαταστάσεως των πάντων ιδέα», *Θεολογία* 29 (1959), σσ. 530-540. και Ανδρέα Θεοδώρου, «Η περί αποκαταστάσεως των πάντων ιδέα», *Θεολογία* 30 (1959), σσ. 20-50 & 179-200.

³ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 215.

Ορφικοί στην κοσμολογία τους, έχοντας ως μέσο καταστροφής μόνο τη φωτιά.⁴

Μελετώντας την προσωκρατική φιλοσοφία, διαπιστώνουμε πως ο Αναξίμανδρος δέχεται ότι ένα μέρος του κόσμου -όχι ολόκληρος ο κόσμος- θα ανασυσταθεί. Θεωρεί πως χαρακτηριστικά της συνολικής και της επιμέρους πραγματικότητας αποτελούν η δημιουργία και η καταστροφή, η γένεση και φθορά. Αν δεν υπάρχει μια σχετική κοσμική δικαιοσύνη, όλα αυτά θα περιέλθουν σε μια αταξία, ίσως και ανυπαρξία.⁵

Αναφορά του Ηράκλειτου κάνει λόγο για τη φωτιά ως την αρχή του παντός. «Η μία αρχή του Ηράκλειτου, η οποία συνέχει και συγκροτεί το σύμπαν είναι το “πυρ αείζων”... Η φωτιά, ως αρχή του παντός, είναι πάντοτε ζωντανή. Αυτή κατά μια αμετακίνητη νομοτέλεια κάνει την παγκόσμια τάξη. Κανένας από τους θεούς ή τους ανθρώπους δεν έκανε τούτη την τάξη, αλλά υπάρχει πάντοτε ως κόσμος. Η ζωντανή τούτη φωτιά ήταν, είναι και θα είναι· ανάβει και σβήνει κατά μια νομοτέλεια, ώστε να κάνει την αντιθετική κίνηση του γίγνεσθαι, που σε τελευταία ανάλυση συγκροτεί την ίδια αρμονία του σύμπαντος...»⁶

Κατά τους Πυθαγόρειους, στη διδασκαλία των οποίων διακρίνεται επιρροή των Ορφικών, υπάρχει επίσης ανακύκληση του χρόνου. Η μετεμψύχωση διαδραματίζει σημαίνονται ρόλο στη διδασκαλία τους. Αναφορές, όπως αυτή του Ηροδότου, ανάγουν την επιρροή αυτή στην παράδοση των Αιγυπτίων και των θρακικών φυλών, ενώ άλλοι υποστηρίζουν πως είναι αδιανόητο μια ομάδα ανθρώπων, όπως οι Πυθαγόρειοι με τόσες επιστημονικές προόδους, να δεχθούν ανεξυθρίαστα

⁴ Ενθ. ανωτ.

⁵ Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 128-131.

⁶ Ενθ. ανωτ. σελ. 114-115.

δοξασίες και διδασκαλίες λαών που είχαν έναν κατώτερο πολιτισμό. Το πιθανότερο σενάριο, κατά τον Κ. Γεωργούλη, είναι να αποκρυστάλλωσαν τη θεωρία τους περί μετεμψυχώσεως και αθανασίας της ψυχής μέσα από ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αποτελέσματα της μαθηματικής γνώσεως που κατείχαν.⁷

Όσον αφορά στους Στωϊκούς και στη φιλοσοφία τους, υπάρχει σχετική ταύτιση στις απόψεις περί αποκαταστάσεως του κόσμου, με αυτήν των Πυθαγορείων.⁸ Το θείον πυρ είναι αυτό που επιφέρει την καταστροφή, με σκοπό την κάθαρση και την αποκατάσταση του κόσμου. Αυτή η πορεία και η ανακύκληση γίνεται επ' άπειρον. Με κάθε καταστροφή του κόσμου, το κακό παύει να υπάρχει, ενώ επαναλαμβάνονται οι ίδιες συνθήκες και τα ίδια πρόσωπα. Διακρίνει κανείς λοιπόν στην αποκατάσταση αυτή μία αναγκαιότητα και έναν ηθικολογικό χαρακτήρα.⁹

Ιδέα περί αποκαταστάσεως του κόσμου υπάρχει και στους Νεοπλατωνικούς. Οι φιλόσοφοι αυτοί θεωρούσαν πως η φιλοσοφία δεν είναι ένα βιοποριστικό επάγγελμα, αλλά μια έκφραση ζωής. Ο φιλόσοφος γίνεται ένας πνευματικός οδηγός που οδηγεί τους ανθρώπους σε ένα αξιοπρεπές κοινωνικό σύστημα. Κύριος εκφραστής των Νεοπλατωνικών είναι ο Αμμώνιος Σακκάς, ο άμεσος ιδρυτής του κινήματος αυτού.¹⁰ Πίστη τους είναι η θεωρία πως η αποκατάσταση του κόσμου έχει έναν χαρακτήρα σωτηριολογικό. Η ψυχή του ανθρώπου περνά από κόσμο σε κόσμο, ακολουθώντας μια κυκλική πορεία, με σταδιακή κάθαρση που σκοπεύει να φτάσει στην αρχική της καθαρότητα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως εδώ δεν υπάρχει αποκατάσταση με καταστροφή του κόσμου, απλώς επειδή

⁷ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 53-62.

⁸ Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 114-115.

⁹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 216-217.

¹⁰ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 513-516.

ο στόχος και ο σκοπός της αποκατάστασης αυτής είναι η κάθαρση των ανθρωπίνων ψυχών και όχι η δημιουργία ενός νέου κόσμου, απαλλαγμένου από κακία.¹¹

Απόψεις περί αποκαταστάσεως εντοπίζονται και στον σπουδαιότερο Λατίνο ρήτορα-εφάμιλλο του Δημοσθένη για την αρχαία Ελλάδα- τον Μάρκο Τύλλιο Κικέρωνα. Μελετητές του έργου του αναφέρουν πως φαίνεται να δέχεται ότι μετά θάνατον αρχικά κάποια σημαντικά πρόσωπα και τελικά όλοι οι άνθρωποι θα αποκαλυφθούν στην πραγματική θεϊκή τους ταυτότητα.¹² Ο Κικέρων θεωρείται από τους μελετητές των Πατέρων του Χριστιανισμού ένας σημαντικός φιλόσοφος και ρήτορας, επειδή φαίνεται να επηρέασε σημαντικά τόσο τον ιερό Αυγουστίνο, όσο και τον Άγιο Αμβρόσιο επίσκοπο Μεδιολάνων.¹³

Ο Γνωστικισμός εμφανίζεται ως γνωστόν κατά τον 1^{ον} αι. μ.Χ. με κύριες θέσεις του α) τη διαρχία μέσα στα όρια ενός ιεραρχικού πληρώματος, και β) την αναγκαία και λυτρωτική γνώση της ενιαίας συμπαντικής πραγματικότητας. Αρχή των Γνωστικών ήταν η θεώρηση της ύλης ως κατώτερης, ενώ το νοητό στοιχείο, που είναι το πνεύμα, είναι ανώτερο και αντιπροσωπεύει τον φθαρτό κόσμο.¹⁴ Πρώτες εκδηλώσεις Γνωστικισμού είναι οι Οφίτες και οι Περάτες.¹⁵

Παρόλες τις προϋπάρχουσες Γνωστικές ομάδες, αυτός ο οποίος εξέθεσε συστηματικά τη διδασκαλία του ήταν ο Βασιλείδης από τη Συρία, διδάσκαλος στην Αλεξάνδρεια και συγγραφέας πολλών έργων.¹⁶ Αυτός και

¹¹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 217.

¹² Ενθ. ανωτ.

¹³ Κ.Δ. Γεωργούλη, «Κικέρων», στη: Θ.Η.Ε. Τομ. 7^{ος}, στ. 560-562.

¹⁴ Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ 347.

¹⁵ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 591.

¹⁶ Ενθ. ανωτ.

οι μαθητές του διακήρυτταν πως οι αμαρτωλοί άνθρωποι θα καταδικαστούν, ώστε οι ψυχές τους να μετοικήσουν σε σώματα ανθρώπων ή ακόμα και ζώων, μέχρι να απαλλαχθούν από τα κακά και αμαρτωλά στοιχεία και έπειτα θα επέλθει η σωτηρία τους. Ο Βασιλείδης αποδεχόταν τη μετενσάρκωση και τόνιζε πως οι ιδέες του αυτές πηγάζουν από τη φιλοσοφία, την Αιγυπτιακή θρησκεία και όχι από την Αγία Γραφή. Μια ακόμα θέση του είναι πως η διδασκαλία του Χριστιανισμού φέρει έναν διπλό χαρακτήρα. Αφ' ενός υπάρχει μια όψη, η οποία είναι απλή και κατανοητή που πηγάζει από την ανάγνωση της Καινής Διαθήκης, χωρίς κάποια εμβάθυνση στα νοήματά της. Αφ' ετέρου υπάρχει η δεύτερη όψη, που είναι θεία και μεταδίδεται μόνο σε εκλεκτούς μυστικώ τω τρόπω.¹⁷ Στον Βασιλείδη η αποκατάσταση είναι «η απολύτρωση, η επιστροφή των συγκεχυμένων θείων στοιχείων στην οικεία τους κατάσταση, ώστε να βασιλεύσει στους ουράνιους κόσμους η τάξη, η ειρήνη και η αρμονία, η αρχέγονη δηλαδή κατάσταση».¹⁸

Μία δεύτερη ομάδα Γνωστικών, η οποία συμπεριέλαβε την αποκατάσταση στις διδασκαλίες της ήταν αυτή των Βαλεντινιανών. Με ιδρυτή τον Βαλεντίνο, ο οποίος αρχικά δίδασκε στην Αλεξάνδρεια κατά το μισό του 2^{ου} αι. και αργότερα βρέθηκε στη Ρώμη,¹⁹ υποστήριζαν πως σε μία βασιλεία μακαριότητας θα γίνουν δεκτές όλες οι ψυχές, δικαίων και αδίκων. Ξεκάθαρη είναι η άρνησή τους περί της αναστάσεως των σωμάτων. Προσπάθειά τους ήταν να φανερώσουν πως «το έργο της

¹⁷ John Wesley Hanson, *Η Αποκατάσταση των Πάντων*, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016, σελ. 83-84.

¹⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 218.

¹⁹ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 592-593.

παγκόσμιας απελευθέρωσης συνεχίζεται προς χάριν της αέναα αυξανόμενης μακαριότητας των ψυχών».²⁰

Ο Καρποκράτης, ένας φιλόσοφος που ακολουθούσε τις αρχές του πλατωνισμού, έδρασε στην Αίγυπτο στις αρχές του 2^{ου} αι.²¹ Κατά κάποιους ερευνητές, ο Καρποκράτης δεν ήταν υπαρκτό πρόσωπο αλλά σύμβολο αιρέσεως. Κάποιοι τον συσχέτισαν ακόμα και με τον θεό της Αιγύπτου Αρποκράτη, μια από τις μορφές που λάμβανε ο θεός Ώρος. Το φιλοσοφικό σύστημα του Καρποκράτη χαρακτηρίζεται από μια ευρεία ορθολογιστική σύνθεση. Τιμούσαν λατρευτικά πρόσωπα, όχι μόνο το Χριστό, αλλά και τον Πυθαγόρα, τον Αριστοτέλη, τον Πλάτωνα, τον Όμηρο και άλλους. Διδασκαλία τους περί των ψυχών ήταν πως αυτές κατοικούν στα ουράνια μέρη μαζί με το Θεό και από εκεί πέφτουν στη γη.²² Ερμήνευαν το χωρίο του Ματθαίου «οὐ μὴ ἐξέλθῃς ἐκεῖθεν ἕως οὗ ἀποδῶς τὸν ἔσχατον κοδράντην»,²³ λέγοντας πως κανείς από τους ανθρώπους δεν είναι ικανός να ξεφύγει από την εξουσία των αγγέλων που έφτιαξαν τον κόσμο, αλλά προορισμός του καθενός είναι να μεταβεί από σώμα σε σώμα μέχρι να βιώσει την κάθε πράξη που μπορεί να συντελεστεί στον κόσμο αυτόν και, όταν πλέον ολοκληρωθεί αυτή η διαδικασία, η ψυχή του θα ελευθερωθεί και θα ανέλθει στον ουρανό, κοντά στο Θεό, οποίος είναι πάνω από τους αγγέλους, τους δημιουργούς του κόσμου αυτού. Αυτός θεωρείται ο μόνος τρόπος αποκατάστασης και σωτηρίας για τους Καρποκρατιανούς.²⁴

²⁰ John Wesley Hanson, *Η Αποκατάσταση των Πάντων*, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016, σελ. 85.

²¹ Ενθ. ανωτ.

²² Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 596.

²³ Ματθ. 5,26

²⁴ John Wesley Hanson, *Η Αποκατάσταση των Πάντων*, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016, σελ. 84.

Ωστόσο, όπως φάνηκε απ' όσα είπαμε, η έννοια της αποκατάστασης των πάντων που υπήρχε στην προχριστιανική και εξωχριστιανική παράδοση, καίτοι έχει χαρακτήρα σωτηριολογικό και εσχατολογικό, συνδέεται με τη νομοτέλεια που χαρακτηρίζει την κοσμική πραγματικότητα και ως εκ τούτου διαφοροποιείται πλήρως, όπως θα δούμε σαφέστερα πιο κάτω, από την έννοια της αποκατάστασης που αναπτύχθηκε από τον Γρηγόριο Νύσσης.

Σκοπός λοιπόν της παρούσας εργασίας μας είναι να παρουσιάσουμε τη διδασκαλία του Γρηγορίου Νύσσης περί αποκαταστάσεως των πάντων, επισημαίνοντας και τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα σ' αυτήν και την προγενέστερη και μεταγενέστερη φιλοσοφική και θεολογική παράδοση.

Προς το σκοπό αυτό η όλη εργασία δομείται σε τέσσερα κεφάλαια: Στο Α' Κεφάλαιο εξετάζεται η έννοια της αποκαταστάσεως των πάντων στην προ του Γρηγορίου Νύσσης χριστιανική παράδοση. Στο Β' Κεφάλαιο γίνεται λόγος για το φιλοσοφικό και θεολογικό υπόβαθρο γενικότερα της διδασκαλίας του Γρηγορίου Νύσσης και ειδικότερα της διδασκαλίας του περί αποκαταστάσεως των πάντων. Στο Γ' Κεφάλαιο εξετάζεται λεπτομερώς η έννοια της αποκαταστάσεως των πάντων στον Γρηγόριο Νύσσης σε συνάρτηση με τις επιμέρους διδασκαλίες του περί αποκαταστάσεως στην Αγία Γραφή, αναφορές περί των δύο δημιουργιών, περί του κακού, περί αναστάσεως, περί υποταγής και περί του καθαρηγίου πυρός. Τέλος, στο Δ' Κεφάλαιο αναδεικνύεται η θέση της εν λόγω διδασκαλίας του Γρηγορίου Νύσσης μέσα στην Ορθόδοξη Παράδοση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Η έννοια της αποκαταστάσεως των πάντων στην Αγία Γραφή

Μελετώντας την Παλαιά Διαθήκη, δεν θα συναντήσει κανείς κάποια αναφορά περί αποκαταστάσεως.²⁵ Υπάρχει όμως εν γένει η αντίληψη περί μιας αποκαταστάσεως εθνικής του λαού του Ισραήλ, εμποτισμένη με ένα μεσσιανικό χαρακτήρα. Ο Ισραήλ ως εκλεκτός λαός του Θεού προσμένει την αποκατάστασή του ως περιούσιου λαού, έχοντας ως κέντρο του κόσμου την Ιερουσαλήμ.²⁶

Στην Καινή Διαθήκη, αναφέρεται μία φορά η έννοια της αποκαταστάσεως. Συγκεκριμένα, αναφέρεται από τον Απόστολο Πέτρο κατά την ομιλία του στη Στοά του Σολομώντος, μετά το θαύμα της θεραπείας του χωλού. Τα λόγια του Αποστόλου είναι τα εξής: «μετανοήσατε οὖν καὶ ἐπιστρέψατε εἰς τὸ ἐξαλειφθῆναι ὑμῶν τὰς ἁμαρτίας, ὥπως ἂν ἔλθωσι καιροὶ ἀναψύξεως ἀπὸ προσώπου τοῦ Κυρίου καὶ ἀποστείλῃ τὸν προκεχειρισμένον ὑμῖν Χριστὸν Ἰησοῦν, ὃν δεῖ οὐρανὸν μὲν δέξασθαι ἄχρι χρόνων ἀποκαταστάσεως πάντων ὧν ἐλάλησεν ὁ Θεὸς διὰ στόματος πάντων ἁγίων αὐτοῦ προφητῶν ἀπ' αἰῶνος.»²⁷

²⁵ Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα, Αθήνα 2012, in toto.

²⁶ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 217-218.

²⁷ Πράξ. 3, 19-21.

Είναι φανερό εδώ ότι ο Απόστολος Πέτρος ομιλεί για μετάνοια και επιστροφή στο Χριστό. Η φράση «αποκατάσταση πάντων» στο συγκεκριμένο χωρίο δεν έχει καμία έννοια μετεμψύχωσης ή ανακύκλησης ψυχών, όπως δίδασκαν πολλές φιλοσοφικές παρατάξεις, αλλά έχει την έννοια της μέλλουσας Βασιλείας του Θεού, η οποία επίκειται με τη Δευτέρα Παρουσία του Χριστού. Τότε θα συμβεί η ανακαίνιση όλης της οικουμένης και όλης της κτίσεως. Χωρία όπως το παρόν, υπάρχουν διάσπαρτα σε όλη την Καινή, αλλά και την Παλαιά, Διαθήκη. Γίνεται λόγος για παλιγγενεσία, ανακεφαλαίωση, ανακαίνιση. Άλλοτε αναφέρονται στην ανακαίνιση του κόσμου που θα γίνει με την δεύτερη έλευση του Κυρίου, άλλοτε στην προσωπική ανακαίνιση του ανθρώπου με την εισαγωγή του στην Εκκλησία δια του μυστηρίου του Αγίου Βαπτίσματος.²⁸

Εξάλλου το αγιογραφικό χωρίο που παρατέθηκε προηγουμένως, όπως και κάθε άλλο αγιογραφικό χωρίο, πρέπει να εντάσσεται και να ερμηνεύεται μέσα στην εν γένει διδασκαλία της Αγίας Γραφής. Πουθενά δεν αναφέρεται από τους συγγραφείς των βιβλίων της Αγίας Γραφής περί ανακύκλησης ψυχών ή περί προσκαίρου Παραδείσου και Κολάσεως. Αντιθέτως γίνεται λόγος για τη μοναδικότητα της ψυχής του κάθε ανθρώπου, για την αιωνιότητα του Παραδείσου και της Κολάσεως, για την βλασφημία του Αγίου Πνεύματος, όπου λέει ο ίδιος ο Κύριος, πως δεν θα συγχωρεθεί ούτε στον παρόντα, αλλά ούτε και στο μέλλοντα αιώνα, καθώς και για πολλές άλλες σχετικές αναφορές.²⁹

²⁸ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 299.

²⁹ Ενθ. ανωτ. σελ. 299-300.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε πως δεν υπάρχει πουθενά αναφορά στην Αγία Γραφή περί αποκαταστάσεως των πάντων με εσχατολογική και σωτηριολογική σημασία.

2. Η αποκατάσταση των πάντων σε εκκλησιαστικούς συγγραφείς προγενέστερους του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης

Παρόλο που στη Δύση κυριάρχησε το δόγμα του Αυγουστίνου περί Απόλυτου προορισμού, υπήρξαν παλαιότεροι Εκκλησιαστικοί άνδρες, οι οποίοι αποδέχθηκαν ή υιοθέτησαν εν μέρει την διδασκαλία περί αποκαταστάσεως των πάντων. Ένας εξ αυτών και είναι ο Τερτυλλιανός.

Ο Τερτυλλιανός γεννήθηκε περί το 155 μ.Χ. στην Καρχηδόνα και σπούδασε νομική και φιλοσοφία. Κατόπιν μετοίκησε στη Ρώμη, όπου άσκησε τη δικηγορία. Στον τόπο αυτόν μεταστράφηκε στον Χριστιανισμό και χειροτονήθηκε πρεσβύτερος. Συνέγραψε έργα στην ελληνική αλλά και στη λατινική γλώσσα.³⁰ Στο έργο του *Απολογητικός* φαίνεται να αποδέχεται την αποκατάσταση των πάντων. Προερχόμενος από ένα ειδωλολατρικό περιβάλλον, διατηρεί τις εθνικές αντιλήψεις και τις ενδύει με χριστιανικό περίβλημα. Κατά τον Τερτυλλιανό, ο Κάτω Κόσμος χωρίζεται σε δύο μέρη. Ανάμεσα σε αυτά τα δύο μέρη υπάρχει ένα χάσμα απροσπέλαστο. Το ένα μέρος το αποκαλεί *sinus Abrahae*, όπου είναι και η κατοικία των ενάρετων, ενώ το άλλο *ignis ή inferi*, όπου βρίσκονται οι αμαρτωλοί. Αναφέρει, μάλλον αυτός πρώτος, πως ο χρόνος των βασάνων των αμαρτωλών θα είναι ισόχρονος με αυτόν της μακαριότητας των δικαίων, με αποτέλεσμα να υπάρξει τελικά αποκατάσταση των πάντων.³¹

³⁰ Δημητρίου Τσάμη, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 94-95.

³¹ John Wesley Hanson, *Η Αποκατάσταση των Πάντων*, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016, σελ. 166.

Στην Ανατολή, ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς, θεωρούσε την φιλοσοφική σκέψη και μέθοδο ασφαλείς οδούς, ώστε να ερευνήσει την αλήθεια. Γεννήθηκε περί τα μισά του 2^{ου} αι. μ. Χ. στην Αθήνα. Ταξίδεψε αρκετά και απέκτησε εμπειρία και γνώσεις. Στα έργα του χρησιμοποιεί 360 αρχαίους συγγραφείς, αποδεικνύοντας το ανήσυχο και φιλομαθές πνεύμα του.³² Ο Κλήμης δέχεται την αποκατάσταση ως μια «ελπίδα εκπλήρωσης των επαγγελιών στη βασιλεία του Θεού».³³ Πέρα όμως από τα έσχατα, αποβλέπει σε μια ηθική έννοια, σε αυτήν της ηθικής βελτίωσης, η οποία συντελείται με τη μετάνοια και το φόβο του Θεού. Αναφέρει επίσης πως η τιμωρία επέρχεται ως παιδαγωγός και καθαίρει τον άνθρωπο στην παρούσα ζωή, αλλά και στην επόμενη, την μετά θάνατον. Η κάθαρση συμβαίνει με πόνο και με κυρίαρχο στοιχείο την ελευθερία του κάθε ανθρώπου και τέλος οδηγεί στη θεωρία του Θεού, που ταυτίζεται με την αποκατάσταση των πάντων.³⁴

Η αποκατάσταση των πάντων όμως ως τεχνικός όρος είναι συνυφασμένη με το όνομα του Ωριγένους. Ο Ωριγένης Αδαμάντιος, όπως ήταν το πλήρες όνομά του, μία από τις σπουδαιότερες μορφές των πρωτοχριστιανικών χρόνων, γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια περί το 182 μ.Χ. Προερχόταν από μία εννεαμελή οικογένεια, της οποίας ο πατέρας, ο Λεωνίδης πέθανε μαρτυρικά, όντας Ρωμαίος που εκχριστιανίστηκε, την περίοδο των διώξεων του Σεπτίμιου Σεβήρου εναντίον των Χριστιανών. Η απώλεια του πατέρα του οδήγησε στην απόλυτη ένδεια την οικογένεια του.³⁵

³² Δημητρίου Τσάμη, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 71-74.

³³ Αναστάσιος Μαράς, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 219.

³⁴ Ενθ. ανωτ. σελ. 220.

³⁵ Στυλιανού Παπαδοπούλου, *Πατρολογία*, Τομ. Α', Αθήνα 1991, σελ. 393-414.

Ο Ωριγένης έχει υποστεί επιδράσεις της ελληνικής φιλοσοφίας, και συγκεκριμένα της πλατωνικής και της στωϊκής, και με κάποια ίχνη γνωστικών θέσεων κυρίως, αλλά με μια βιβλική βάση. Αποδέχεται την ύπαρξη πολλών διαδοχικών κόσμων που τους θεωρεί δημιουργήματα της αγαθότητας και της παντοδυναμίας του Θεού.³⁶

Ένας όρος που έχει ιδιαίτερη σημασία στις διδασκαλίες του είναι ο όρος «αιώνιος». Όταν ο όρος αυτός αναφέρεται στην κόλαση, σημαίνει πως η αμαρτία δεν συγχωρείται σε αυτόν τον αιώνα ή τον μέλλοντα, αλλά σε κάποιον από τους επόμενους. Αυτός ο κόσμος αποτελεί έναν αιώνα και, τόσο αυτός όσοι και οι επόμενοι μελλοντικοί αιώνες, θα έχουν μια συντέλεια. Θα έρθει, λοιπόν, η ώρα που τα πάντα και εν πάσι θα είναι Θεός και δεν θα υπάρχουν σε ένα συγκεκριμένο αιώνα. Ο όρος αιώνιος εκτείνεται μέσα στο χρόνο, έχοντας για τον Ωριγένη πεπερασμένη διάρκεια, πράγμα που σημαίνει την περιορισμένη διάρκεια του μελλοντικού κολασμού.³⁷

Η επιστροφή των δυνάμεων του κακού στο Θεό, επιτυγχάνεται μετά από μία κάθαρση από φωτιά, μεγάλη σε χρονική διάρκεια, η οποία μπορεί και μεταβάλλει ηθικά τους αμαρτωλούς. Η φωτιά αυτή τρέφεται από τις αμαρτίες του κάθε ανθρώπου και είναι πνευματικής φύσεως. Στο σημείο αυτό ο Ωριγένης φαίνεται πως είναι επηρεασμένος από τον Πλάτωνα, δια μέσου του Κλήμεντος, του οποίου υπήρξε μαθητής.³⁸

³⁶ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 220. Πρβλ. Ωριγένους, «Περί αρχών», PG 11, 138C- 328B.

³⁷ John Wesley Hanson, *Η Αποκατάσταση των Πάντων*, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016, σελ. 116-117.

³⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 221. Πρβλ. Ωριγένους, «Κατά Κέλσου», PG 11, 1041D- 1056B.

Σημαντική θέση στο έργο του Ωριγένη κατέχει η φωτιά, το πυρ, η Γέεννα, όπως αλλού ονομάζεται. Η Γέεννα αποτελεί μια αναλογία της Κοιλάδας του Εννόμ, εκεί όπου θα μεταβούν ορισμένες ψυχές και μέσω βασάνων θα επέλθει η κάθαρσή τους. Η φωτιά δεν κατακαίει απλώς, κατά τον Ωριγένη, αλλά εξαγνίζει. Οι δίκαιοι, ωστόσο, δεν θα βιώσουν πόνο. Ο Θεός είναι πυρ κατανάλισκον, αφού τω όντι καταναλίσκει όλες τις κακές σκέψεις και πράξεις και αμαρτίες. Δεν επιδρά μόνο στους κακούς, αλλά και στους καλούς, θεραπεύοντας ό,τι τους βλάπτει. Ο καθένας μπορεί να ανάψει αυτό το εξαγνιστικό πυρ μέσα του και, σύμφωνα με τη διδασκαλία του Ωριγένη, καύσιμα για αυτήν τη φωτιά είναι οι αμαρτίες του κάθε ανθρώπου.³⁹

Στην πλήρη επιστροφή στο Θεό, υπόκειται και ο διάβολος. Μετά από μια διαδοχή πλήθους κόσμων, θα συμβεί η Δευτέρα Παρουσία και θα επικρατήσει το καλό. Αλλά ακόμα και μετά την αποκατάσταση, η ελευθερία των λογικών όντων δεν θα έχει χαθεί. Αυτό ερμηνεύεται από τον Ωριγένη ως ενδεχόμενο μιας νέας πιθανής πτώσης, η οποία θα είναι η αφορμή για μία νέα ακολουθία διαδοχής κόσμων με σκοπό την αποκατάσταση των πεπτωκότων.⁴⁰

Ο Crouzel αμφισβητεί το θέμα της καταδίκης των απόψεων του Ωριγένους που προαναφέρθηκαν, επειδή θεωρεί πως αυτές έχουν έναν υποθετικό χαρακτήρα, ενώ ο π. Γεώργιος Φλορόφκι θεωρεί πως υπάρχει κάποια «διαμάχη» ανάμεσα στις θέσεις του και στην εσχατολογία. Ο Νίκος

³⁹ John Wesley Hanson, *Η Αποκατάσταση των Πάντων*, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016, σελ.131.

⁴⁰ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 221-222.

Ματσούκας σημειώνει πως «οι αφετηρίες της αποκατάστασης έχουν ορθόδοξες προϋποθέσεις, αλλά η κατάληξή τους είναι ένα άλλο ζήτημα».⁴¹

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που απασχόλησαν τον Ωριγένη ήταν το ζήτημα της τελικής κατάληξης του ανθρώπου. Ο Ωριγένης μίλησε και υπήρξε πρεσβευτής της αποκατάστασης των πάντων, σύμφωνα με την οποία θα πραγματοποιηθεί η νέα έλευση του Χριστού η οποία θα σημάνει προοδευτικά και την επάνοδο στην καθαρή πνευματικότητα, στα πλαίσια της ελεύθερης τελείωσης και αποδοχής της θείας αγάπης. Πρόκειται για διδασκαλία που πρεσβεύει την καταστροφή κάθε είδους κακού με την πάροδο του μέλλοντος (και άληκτου) αιώνας, την εξαφάνιση του Σατανά, την εξαφάνιση κάθε οδύνης, το τέλος της Κόλασης και τελικά την εις το αρχαίον κάλλος αποκατάσταση των πάντων, δικαίων και αδίκων με μια ουσιώδη διαφορά. Οι μεν δίκαιοι θα μετέχουν του θείου φωτός, δηλ. της θείας μακαριότητας, οι δε άδικοι μέχρι την τελική αποκατάστασή τους θα μετέχουν του θείου πυρός («πῦρ καταναλίσκον»), αποκλεισμένοι όμως της θείας μακαριότητας και μη δυνάμενοι ποτέ να δουν το πρόσωπο του Θεού.⁴²

Ανάμεσα στους υποστηρικτές του βρίσκονται ο Αλέξανδρος, Ιεροσολύμων, ο Θεόκτιστος Καισάρειας, ο Ηρακλίας Αλεξανδρείας, ο Αμβρόσιος Αλεξανδρείας, ο Φιρμιλιανός Καισαρείας και ο Δίδυμος ο Τυφλός, για τον οποίο θα γίνει πιο κάτω ειδική αναφορά.

Ερευνητές όπως ο Sachs, αναφέρουν πως δεν διαφαίνεται κάπου πως ο Ωριγένης έμεινε στέρεος στην πίστη του για την αποκατάσταση των πάντων, αφού σε επιστολή του ο ίδιος το αρνείται κατηγορηματικά. Η

⁴¹ Ενθ. ανωτ.

⁴² John Wesley Hanson, *Η Αποκατάσταση των Πάντων*, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016, σελ.138-141.

αποκατάσταση, γι' αυτό, δεν είναι ένα συστηματοποιημένο δόγμα, αλλά μια έκφραση ελπίδας για τη σωτηρία όλου του κόσμου.⁴³

Ένας ακόμη Ανατολικός εκκλησιαστικός συγγραφέας που έχει σχέση με τη θεωρία της αποκαταστάσεως είναι ο Δίδυμος ο Τυφλός ή ο βλέπων. Αλεξανδρινός θεολόγος με μεγάλη διαύγεια νοός, ο οποίος σε ηλικία τεσσάρων ή πέντε ετών χάνει το φως του και αναγκάζεται να μεταχειριστεί άλλους τρόπους, περισσότερο πρακτικούς, για να κατακτήσει τη γνώση. Έμαθε να διαβάζει τους χαρακτήρες της αλφαβήτου μέσω των δακτύλων του επάνω σε κομμάτια ξύλου, ενώ ήταν συχνός ακροατής σε θεολογικές διαλέξεις. Ακόμα, φίλοι του διάβαζαν εκφώνως βιβλία, ώστε να ακούει ο Δίδυμος. Ανέλαβε τη διοίκηση της σχολής της Αλεξάνδρειας, κατόπιν προτροπής του Μεγάλου Αθανασίου, ενώ ήταν και γνωστός του Μεγάλου Αντωνίου.⁴⁴

Παρόλο όμως που ο ζήλος του υπέρ της Ορθοδοξίας ήταν πολύ μεγάλος, με αποτέλεσμα να αναδειχθεί σφοδρός πολέμιος του Αρειανισμού και των Μακεδονιανών, αποδέχθηκε κάποιες από τις πλανεμένες διδασκαλίες του Ωριγένη, όπως αυτήν της αποκαταστάσεως των πάντων και της προϋπαρξής των ψυχών, με συνέπεια να καταδικαστεί από την Ε' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης το 553 μ.Χ.⁴⁵

Πιο συγκεκριμένα, έλεγε πως «τοῦ Θεοῦ αἱ νοήσεις ποιήσεις εἰσὶν». Αναλύοντας αυτήν τη φράση ο Δίδυμος κατέληγε πως «ο Θεός είναι αιωνίως δημιουργός· και ότι τα δημιουργήματα κατά την εσωτερικήν των φύσιν είναι αιώνια»⁴⁶ Θεωρούσε το ανθρώπινο σώμα ως ένα τυφλό φρούριο, μέσα στο οποίο εγκαθίσταντο οι προϋπάρχουσες ψυχές. Επίσης

⁴³ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 223.

⁴⁴ Παναγιώτου Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 170.

⁴⁵ Δημητρίου Τσάμη, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 115.

⁴⁶ Παναγιώτου Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 172.

δεχόνταν, κατά πάσα πιθανότητα και τις θεωρίες περί αποκαταστάσεως, αφού ουδέποτε αμφέβαλλε για την Ορθοδοξία του Ωριγένους.⁴⁷ Τέλος διαφαίνεται πως ο Δίδυμος θεωρούσε δεδομένη της μεταστροφή του διαβόλου και όλου του εκπεσόντος τάγματος.⁴⁸

⁴⁷ Ενθ. ανωτ.

⁴⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 225. Πρβλ. Διδύμου Αλεξανδρέως, «*Epistolam S. Petri primam Enarratio*», PG 39, 1758D-1760B και Διδύμου Αλεξανδρέως, «*Εις τους ψαλμούς, ψαλμός 36*», PG 39, 1340C-D.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ

Ο Άγιος Γρηγόριος επίσκοπος Νύσσης, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως ο πρώτος θεολόγος του νηπτικού βίου, ανήκει στους υψηλούς νόες της θεολογίας και της εκκλησιαστικής ζωής.⁴⁹ Μέτοχος και ακόλουθος της θεολογικής παράδοσης των τεσσάρων πρώτων αιώνων της Εκκλησίας, προσβλέπει στην ενανθρώπιση του Χριστού και στην Ανάστασή Του για την επαναθέσπιση όλης της κτίσης στο Θεό.⁵⁰

Αισθάνεται διάδοχος και συνεχιστής του αδελφού του Μεγάλου Βασιλείου, όπως μας διαβεβαιώνει ο ίδιος,⁵¹ ο οποίος ήταν διδάσκαλός του στα θεολογικά γράμματα. Στον Άγιο Γρηγόριο συναντά κανείς αφομοιωμένη «ολοκληρωτικά ή εκλεκτικά και πάντοτε δημιουργικά τη μικρασιατική θεολογία και τον Ειρηναίο, την αλεξανδρινή σχολή και τον Αθανάσιο, την αντιοχειανή ερμηνεία και τον Μάρκελλο Αγκύρας».⁵²

Γεγονός είναι πως οι διδασκαλίες του Γρηγορίου απέχουν από αυτές του Ωριγένη, τις οποίες και διόρθωσε στα σημεία που εντοπίζονταν δογματικά λάθη. Δέχθηκε μεν επιρροές, δεν παρέκκλινε όμως από την ορθόδοξη διδασκαλία. Τουναντίον, χρησιμοποιεί την αλήθεια της Αγίας Γραφής και της Αποκάλυψης, για να σταθεί απέναντι σε λανθασμένες θέσεις θεολόγων και φιλοσόφων.⁵³

⁴⁹ Στυλιανού Παπαδοπούλου, *Γρηγόριος Νύσσης*, Κατερίνη 1987, σελ. 7.

⁵⁰ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 226.

⁵¹ Γρηγορίου Νύσσης, «Προς Ευνόμιον, Αντιρρητικοί λόγοι IB'» PG 45, 252A.

⁵² Στυλιανού Παπαδοπούλου, *Γρηγόριος Νύσσης*, Κατερίνη 1987, σελ. 7.

⁵³ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 16.

Στη διεθνή έρευνα, όσον αφορά στον Γρηγόριο, υπάρχουν μελέτες που μονοπωλούν το ενδιαφέρον τους μόνο για τη διδασκαλία του περί αποκαταστάσεως των πάντων. Οι απόψεις του, λανθασμένα, συνδέθηκαν και ταυτίστηκαν με τις αντίστοιχες του Ωριγένους, με αποτέλεσμα να καταταγούν στην ίδια κλίμακα. Υπάρχουν θέσεις που αναφέρουν πως ο Γρηγόριος μαζί με τον Ωριγένη παίζουν καθοριστικό ρόλο, με την περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία τους, στη διαμόρφωση της διδασκαλίας πολλών συγχρόνων τους αλλά και φιλοσόφων του Μεσαίωνα.⁵⁴ Δυστυχώς οι απόψεις αυτές έχουν διεισδύσει και στον χώρο της ανατολής και γίνονται άκριτα δεκτές από αρκετούς.⁵⁵

1. Φιλοσοφικές προϋποθέσεις και επιρροές

Η δομή των έργων του Αγίου Γρηγορίου προδίδει έναν συγγραφέα λαμπρής μορφώσεως. Πολλές φιλοσοφικές θέσεις υπάρχουν στα κείμενά του, σαφώς εκχριστιανισμένες και ενταγμένες στο πλαίσιο της θεολογίας του. Ο Γρηγόριος χρησιμοποιεί στα έργα του κείμενα Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων, αλλά και κείμενα φιλοσόφων και σοφών της εποχής, ώστε να εκφράσει τις θεολογικές αλήθειες της Εκκλησίας.⁵⁶

Μια ανεξάντλητη πηγή για το Γρηγόριο, αλλά και για όλους τους Πατέρες, είναι η Αγία Γραφή. Χρησιμοποιεί κυρίως στα έργα του τον Απόστολο Παύλο και τον Ευαγγελιστή Ιωάννη, αλλά και τους υπόλοιπους

Για την Αποκάλυψη στην Εκκλησία βλ. Μητρ. Ναυπάκτου Ιεροθέου, *Εμπειρική Δογματική*, Τομ. Α', Λεβαδεία 2011, σελ. 157-356.

⁵⁴ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 16.

⁵⁵ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά το θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 295-296.

⁵⁶ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 21.

Αποστόλους και Προφήτες της Βίβλου.⁵⁷ Εκτός από την Αγία Γραφή κατέχει ως γνώση σχεδόν το σύνολο της φιλοσοφικής σκέψης της εποχής του.⁵⁸

Η διδασκαλία και ο στοχασμός του Γρηγορίου, λοιπόν, είναι μία συγχώνευση της βιβλικής διδασκαλίας και της θύραθεν φιλοσοφίας, και αυτό εκφράζεται διαμέσου αφορμών, οι οποίες αποκτούν διπλό νόημα, κατά τον Marcolungo.⁵⁹ Οι επιρροές που δέχθηκε ο Γρηγόριος από τη φιλοσοφία δεν είναι ευδιάκριτες, επειδή δεν μαθήτευσε σε φιλοσοφική σχολή, αλλά σε ρητορική. Διαλέγει τις πηγές του προσεκτικά, χωρίς να προσκολλάται σε έναν συγγραφέα ή σε μία σχολή. Τράπεζα άντλησης των θεμάτων του είναι όλη η φιλοσοφία, που επιλέγεται με βάση την Αποκάλυψη.⁶⁰

Λέγει ο Γρηγόριος πως η αλήθεια πρέπει να θεωρείται και να αναζητείται μέσω της φιλοσοφίας, αλλιώς το λεγόμενο θα φανεί ως ασύστατο ή ως μυθώδες.⁶¹ Οι στίχοι αυτοί είναι η αφορμή που ο Γρηγόριος χαρακτηρίστηκε από πολλούς σύγχρονους μελετητές ως φιλόσοφος περισσότερο, παρά ως θεολόγος.⁶²

Ανασκέυασε πολλές θεωρίες της φιλοσοφίας με τα επιχειρήματά του, όπως αυτό της μετασαρκώσεως των ψυχών. Στη σκέψη του Αγίου Γρηγορίου η φιλοσοφία στέκεται ως «θεραπευτική» της θεολογίας του και όχι ως το θεμέλιο αυτής.⁶³ Είναι ξεκάθαρος, μέσα από τα έργα του, για το

⁵⁷ Ευαγγ. Κωνσταντίνου, «Γρηγόριος ο Νύσσης», στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 4^{ος}, στ. 756.

⁵⁸ Ενθ. ανωτ.

⁵⁹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 21.

⁶⁰ Ενθ. ανωτ. σελ. 22.

⁶¹ Γρηγορίου Νύσσης, «Εξήγησις ακριβής εις τα άσματα των ασμάτων», PG 44, 761B-C.: «Οἱ εἰ μὴ τις διὰ φιλοσοφίας ἐνθεωρήσειε τὴν ἀλήθειαν, ἀσύστατον ἢ μυθώδες εἶναι τοῖς ἀνεπισκέπτοις τὸ λεγόμενον δόξει».

⁶² Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 22.

⁶³ Ενθ. ανωτ. σελ. 22-23.

ποιες θέσεις της φιλοσοφίας δέχεται. Λέγει ο ίδιος στο έργο του *Περί ψυχής και αναστάσεως*: «Ἡμεῖς δὲ καλῶς ἔχειν φαμέν, ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων ὀρμώμενοι, τοσοῦτον παραδέξασθαι μόνον τῶν τοιαύτα πεφιλοσοφηκότων, ὅσον συμφωνοῦντας αὐτοὺς τρόπον τινὰ δεῖξαι τῷ τῆς ἀναστάσεως δόγματι».⁶⁴

Συγκεκριμένα, μία φιλοσοφική πηγή που γνωρίζει και μεταχειρίζεται είναι η πλατωνική διδασκαλία. Για τον Γρηγόριο ο Πλάτων είναι που του κινεί περισσότερο την προσοχή και το ενδιαφέρον, παρά κάποιος άλλος φιλόσοφος. Τον αναφέρει ως «ὁ μόνος σοφός ἐν τοῖς ἔξω».⁶⁵ Δύο ερευνητές, οι Gronau και Chernis, αναφέρουν πως ο Γρηγόριος είχε εν μέρει γνώση των έργων του Πλάτωνος. Αυτό όμως δεν μπορεί να ευσταθεί, καθώς από τη μελέτη των έργων του μπορεί να διαπιστωθεί πως γνώριζε όλα τα έργα του μεγάλου φιλοσόφου.⁶⁶ Ακόμα και εδώ όμως χρησιμοποιεί τις θέσεις και τις απόψεις, οι οποίες δεν αντιβαίνουν στην ορθόδοξη πίστη, όπως οι θέσεις του Πλάτωνος περί ψυχής. Ο Γρηγόριος χρησιμοποιεί πλατωνικές θέσεις, μετά από επεξεργασία, αλλά οι διαφορές τους είναι σημαντικές και μη παραβλεπτέες, καθώς ο πλατωνισμός αποτελεί γι' αυτόν το μέσο και όχι το σκοπό.⁶⁷

Στα έργα του Γρηγορίου υπάρχουν επιρροές της πλατωνικής διδασκαλίας που πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να αναφερθούν. Μια από τις κυρίαρχες είναι αυτή του διαχωρισμού των όντων σε νοητά και αισθητά. Τα νοητά αντιστοιχούν στον αγγελικό κόσμο, ενώ τα αισθητά στον υλικό κόσμο, ο οποίος απαρτίζεται από τα τέσσερα βασικά στοιχεία, πυρ, ύδωρ,

⁶⁴ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί ψυχής και αναστάσεως ο λόγος», PG 46, 108C.

⁶⁵ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί ψυχής και αναστάσεως ο λόγος», PG 46, 164A.

⁶⁶ Ευαγγ. Κωνσταντίνου, «Γρηγόριος ο Νύσσης», στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 4^{ος}, στ. 756.

Βλ. και Γρηγορίου Νύσσης, «Περί των νηπίων προ ώρας αφαρπαζομένων, προς Ιέριον», PG 46, 164D. «Καὶ ὁ σοφός ἐν τοῖς ἔξω Πλάτων...».

⁶⁷ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 24-25.

γη, αέρας. Τα στοιχεία αυτά φαίνεται πως μεταβάλλονται και το ένα διαδέχεται το άλλο, πάντα στον υλικό κόσμο.⁶⁸ Η άποψη αυτή περί γεννήσεως και φθοράς επηρεάζουν το Γρηγόριο στη διδασκαλία του περί παρθενίας. Ο άνθρωπος θα βιώνει την αγγελική κατάσταση κατά τα έσχατα, ενώ η παρθενία του επιτρέπει να τη ζει από τώρα.⁶⁹

Δεύτερη διδασκαλία που υπάρχει στον Γρηγόριο είναι η πλατωνική άποψη περί της τριμερούς διαίρεσης της ψυχής, που ήταν η επικρατούσα ψυχολογική αντίληψη στην εποχή του. Η ψυχή διαιρείται στο λογιστικό, στο θυμοειδές και στο επιθυμητικό της μέρος, κατά την πλατωνική διδασκαλία.⁷⁰ Στον Γρηγόριο η τριμερής διαίρεση της ψυχής διαφαίνεται κυρίως στη διδασκαλία του περί διττής δημιουργίας του ανθρώπου,⁷¹ όπως θα αναλύσουμε και σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσης μελέτης.

Ο Γρηγόριος στα έργα του χρησιμοποιεί επίσης τον πλατωνικό μύθο του σπηλαίου,⁷² τον οποίο συνδέει με το σπήλαιο της Βηθλεέμ και το σωτηριολογικό του χαρακτήρα. Ο μύθος των αλόγων και τα φτερά της ψυχής, που υπάρχουν στο έργο «Φαίδων» του Πλάτωνα, χρησιμοποιείται από το Γρηγόριο, για να εκφράσει την δύναμη και το πόσο ανεξέλεγκτα είναι τα πάθη στον άνθρωπο, συγκρίνοντάς τα με τα ζώα και τους τυράννους.⁷³

Το έργο του Πλάτωνα που επηρέασε περισσότερο τον Γρηγόριο ήταν ο *Φαίδων*. Από εδώ αντλεί τις διδασκαλίες του περί ξεκάθαρης θεώρησης

⁶⁸ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της Ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 179-192.

⁶⁹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 26.

⁷⁰ Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της Φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 567.

⁷¹ Ευαγγ. Κωνσταντίνου, «Γρηγόριος ο Νύσσης», στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 4^{ος}, στ. 764-765.

⁷² Περί του πλατωνικού μύθου βλ. Γεωργίας Κρητικού-Κωσταγιαννάκη, *Μύθοι, από τους διαλόγους του Πλάτωνα*, Αθήνα 2016, in toto. και Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 231.

⁷³ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 25.

της θεϊκής πραγματικότητας, μόλις η ψυχή αποδεσμευθεί από το σώμα, και επηρεάζεται στις απόψεις του για το θέμα της αναστάσεως των νεκρών.⁷⁴

Κατά τον Ι. Ευστρατίου, «ο Γρηγόριος οικειοποιείται από τον πλατωνικό στοχασμό την αριθμητική ενότητα της ουσίας και τη γενική έννοια, με την οποία αποδίδεται η πραγματική ύπαρξη που αναφέρεται όχι μόνο στη θεία αλλά και στην ανθρώπινη φύση».⁷⁵

Επομένως ο επηρεασμός του Γρηγορίου είναι φανερός, αφού άλλωστε και ο ίδιος μαρτυρεί περί αυτού.⁷⁶

Στον Γρηγόριο εντοπίζεται η διδασκαλία περί της κάθαρσης της ψυχής. Οι ειδικοί μελετητές αποδίδουν την επιρροή αυτή στον Πλωτίνο και τους Νεοπλατωνικούς. Οι θέσεις του Πλωτίνου όμως για το Γρηγόριο αποτελούν το εφελκυστικό για μια ανάπτυξη επιχειρημάτων για την διατύπωση των απόψεών του.⁷⁷

Η φιλοσοφία του Πλωτίνου είναι μια υπέρβαση της πλατωνικής αλλά και της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Η διαρχία των Πλατωνικών καταργείται, όπως επίσης και η μεταφυσική του Αριστοτέλη, αποκτά μια διάσταση υπερβατική στα έργα του Πλωτίνου.⁷⁸

⁷⁴ Ενθ. ανωτ. σελ. 27.

⁷⁵ Ενθ. ανωτ. σελ. 28.

Πρβλ. Ι. Ευστρατίου, *Πατρολογία*, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 463-464.

⁷⁶ Γρηγορίου Νύσσης, «Κατά Ενωμίον, Λόγος Θ'», PG 45, 813C. «Πόθεν οὖν ὁ Πλατωνικός οὗτος Φαῖδρος τὰ περὶ ψυχῆς ἐκεῖ φιλοσοφηθέντα τῷ Πλάτῳ τοῖς ἰδίῳ δόγμασιν ἀσυναρτήτως ἐκράπτει». και Γρηγορίου Νύσσης, «Κατά Ενωμίον, Λόγος Θ'», PG 45, 488C. «Εἰ δὲ ἀφείς τὸν Πατέρα, ἄλλον παντοκράτορα λέγει, τὰ τῶν Ἰουδαίων λέγει, ἢ καὶ τοῖς Πλάτωνος ἔπεται λόγοις. Καὶ γὰρ κάκεινον φασὶ τὸν φιλόσοφον λέγειν, εἶναί τινα ὑπεράνωθεν κτίστην καὶ ποιητὴν ὑποβεβηκότων».

⁷⁷ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 28.

⁷⁸ Νίκου Ματσούκα, *Ιστορία της φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 292.

Ο Πλωτίνος θεωρεί την ύλη ως μη όν. Την αναφέρει ως σκοτεινό βάθος του κάθε όντος, συνεπώς ως μια αρνητική αρχή.⁷⁹ Επίσης το κακό για τον Πλωτίνο χαρακτηρίζεται ως μη όν.⁸⁰

Η Γρηγόριος φαίνεται πως έχει επηρεαστεί από νεοπλατωνικές θέσεις της αντίστοιχης σχολής των Αθηνών.⁸¹ Κάποιες πλωτινικές διδασκαλίες που μπορούν να διακριθούν στο έργο του Γρηγορίου είναι η υπέρτατη αρχή, η ηθική αξίωση της ανόδου του ανθρώπου από τα αισθητά στην περιοχή του Νου, η ανάγκη αποστασιοποίησης σώματος και ύλης και η θέση πως η ύλη είναι μη όν. Τέτοιες φιλοσοφικές θέσεις έγιναν χρήσιμες από τον Γρηγόριο, ώστε να καταφέρει να απευθυνθεί επιτυχώς και να κατανοηθεί περισσότερο από ανθρώπους που είχαν ευρύ πεδίο μόρφωσης και παιδείας. Με αυτόν τον τρόπο κατέστησε τη διδασκαλία του Χριστιανισμού πιο ελκυστική επηρεάζοντας έτσι και ένα εθνικό κοινό.⁸²

Για να διατυπώσει κάποιες θέσεις περί ηθικής ή μεταφυσικής, ο Γρηγόριος χρησιμοποιεί κάποιες αριστοτελικές θέσεις. Είναι ο ίδιος γνώστης της διδασκαλίας του Αριστοτέλη, όπως ο ίδιος μας πληροφορεί στον 12^ο Λόγο του κατά *Εννομίου*.⁸³ Αν και χρησιμοποιεί κάποιες θέσεις του,

⁷⁹ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 541-542.

⁸⁰ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 29.

⁸¹ Ενθ. ανωτ.

Πρβλ. Α. Ν. Ζούμπου, *Αμμώνιος ο Σακκάς*, στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 2^{ος}, στ. 370-372. Ο Αμμώνιος Σακκάς, με καταγωγή από την Αλεξάνδρεια, υπήρξε ιδρυτής της Νεοπλατωνικής Σχολής. Το προσωνύμιο Σακκάς το έλαβε από το βιοποριστικό του επάγγελμα, αυτό του μεταφορέα σάκκων. Κατά τον ιστορικό Ευσέβιο Καισαρείας, είχε κατηχηθεί στην χριστιανική πίστη, ως νέος. Περί της διδασκαλίας του έχουμε πληροφορίες από τον Πορφύριο και άλλους σύγχρονους του, αφού δεν άφησε κανένα σύγγραμα. Σημαντικοί μαθητές του υπήρξαν οι Πλωτίνος, Λογγίνος, Πορφύριος και ο Ωριγένης.

⁸² Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 33.

⁸³ Γρηγορίου Νύσσης, «Κατά *Εννομίου*, Λόγος ΒΒ'», PG 45, 905D-908A. «Ὁ φιλοπόνως τὴν Ἀριστοτελικὴν τῶν ὄντων διαίρεσιν ἐπιθρυλλῶν τῷ ἡμετέρῳ λόγῳ, ἐξείργασται γένη, καὶ εἶδη, καὶ διαφορὰς καὶ ἄτομα καὶ πᾶσαν τὴν ἐν ταῖς κατηγορίαις τεχνολογίαν ἐπὶ διαβολῇ τῶν ἡμετέρων δογμάτων προεχειρίσατο».

εκφράζεται αρνητικά για την φιλοσοφία του Αριστοτέλη, επειδή γινόταν ευρεία χρήση της στη θεολογία από τους Ευνομιανούς και γενικότερα από τους Αρειανούς. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ταῦτα τῆς Ἀριστοτελικῆς τεχνολογίας τὰ κατορθώματα. Διὰ τοῦτο ἔλεεινοὶ μὲν ἡμεῖς κατὰ τὸν σὸν λόγον, οἱ τῆς σοφίας ταύτης ἀμύητοι (μακαριστὸς δὲ οὐ πᾶντως ὁ διὰ τῆς τοιαύτης ἐφόδου τάληθὲς ἀνιχνεύων), οὕτω νοεῖν τὸν Ἀπόστολον, ὡς ἀντὶ τῆς οὐσίας τοῦ Μονογενοῦς οἶσθαι τὸ πνεῦμα παρ’ αὐτοῦ τετάχθαι».⁸⁴

Εντύπωση προκαλεί η μελέτη του έργου του Γρηγορίου *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*. Διακρίνεται εύκολα η ανθρωπολογία του Αριστοτέλη, παρόλο που είναι δυσδιάκριτο το γεγονός αν η επιρροή αυτή είναι απευθείας από τη σπουδή του Γρηγορίου στα αριστοτελικά κείμενα ή αν είναι επιρροή μέσω των θέσεων του Ωριγένους.⁸⁵ Στο έργο αυτό του Γρηγορίου υπάρχει επίσης επιβεβαίωση της γνώσης των Στωϊκών όσο και των Επικούρειων φιλοσόφων.⁸⁶

Στον Γρηγόριο παρατηρούνται κάποιες επιρροές από τους Στωϊκούς όσον αφορά στην κοσμολογία του. Η κοσμολογία των Στωϊκών διαμορφώθηκε με βάση την ηθική τους. Αίτημα πάντων ήταν να υπάρχει μια ατομική ηθική, η οποία δεν θα ήταν υπερβατική πέραν του κόσμου, αλλά θα παρέμενε μέσα αυτόν.⁸⁷ Σύμφωνα με τον Ι. Ευστρατίου, υπάρχουν επίσης και κάποιες επιρροές των Στωϊκών στη διδασκαλία του Γρηγορίου περί της ενότητας πνευματικού και υλικού κόσμου. Συγκεκριμένα, η άποψη πως μπορεί η κάθε ανθρώπινη ψυχή να αναγνωρίσει το σώμα της και τα

⁸⁴ Γρηγορίου Νύσσης, «Κατὰ Ευνομίον, Λόγος Ζ΄», PG 45, 741A-B.

⁸⁵ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 34-35.

⁸⁶ Γρηγορίου Νύσσης, «Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως ὁ λόγος», PG 46, 21A-B: «Καὶ ἡ διδάσκαλος ἡρέμα τοῖς ῥηθεῖσιν ἐπιστενάξασα. Τάχα που ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα, φησί, πρὸς τὸν Ἀπόστολον ἐν Ἀθήναις ποτὲ συστάντες προέφερον Στωϊκοὶ τε καὶ Ἐπικούρειοι».

⁸⁷ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 373-374.

στοιχεία, στα οποία αυτό έχει αναλυθεί έχει προφανώς στωική προέλευση.⁸⁸

Ο Μένανδρος, πιθανώς μαθητής του Σίμωνος του μάγου, κατεστάθη διάδοχος στην διδασκαλία του. Υπήρξε πρωτογνωστικός αιρετικός, ο οποίος έδρασε στην Αντιόχεια, όπου και απέκτησε μαθητές. Θεωρούσε τον εαυτό του ως ένα είδος σωτήρος που ήρθε από τους ουράνιους κόσμους. Βασική πίστη του ήταν ένας συνδυασμός μεταξύ της μαγικής δύναμης και της γνώσεως, που σαν αποτέλεσμα θα είχε την καταβολή της δύναμης των αγγέλων, οι οποίοι κρατούν δέσμια την ανθρωπότητα.⁸⁹ Καίτοι η διδασκαλία αυτή απάδει προς αυτήν του Χριστιανισμού, ο Γρηγόριος, ως η μέλισσα, η οποία συλλέγει κάθε τι ωφέλιμο, δεν δίστασε να μελετήσει τον Μένανδρο και να πάρει από αυτόν την ιδέα πως ο νους είναι αυτός, ο οποίος ακούει και βλέπει.⁹⁰

2. Θεολογικές επιρροές στη διδασκαλία του Γρηγορίου Νύσσης

Εκτός όμως από τις φιλοσοφικές επιδράσεις που διακρίνονται στο έργο του Γρηγορίου, υπάρχουν και οι θεολογικές.

Ένα σημαίνον πρόσωπο της εποχής ήταν ο Φίλων ο Αλεξανδρεύς. Ιουδαίος της Αλεξάνδρειας της Αιγύπτου, δεν κατατάσσεται σε κάποια συγκεκριμένη φιλοσοφική σχολή και αποτελεί πρόσωπο-ορόσημο της εποχής του.⁹¹ Για τις διδασκαλίες του Φίλωνος λέει ο Γρηγόριος πως «ὁ μὲν λόγος ἐπ' αὐτῆς τῆς λέξεως ἀπὸ τοῦ Φίλωνος τοῦ Ἑβραίου μετενήνηται

⁸⁸ Ι. Ευστρατίου, *Πατρολογία*, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 469.

⁸⁹ Π. Κ. Χρήστου, «Μένανδρος», στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 8^{ος}, στ. 992.

⁹⁰ Γρηγορίου Νύσσης, «Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως», PG 46, 32A.

⁹¹ Ι. Δ. Καραβιδόπουλου, «Φίλων ο Αλεξανδρεύς», στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 11^{ος}, στ. 1157-1160.

παρά τοῦ λογογράφου ἐπὶ τὸν ἴδιον λόγον».⁹² Παρόλο που θεωρεῖ πως δεν πρέπει να εἶναι αποδεκτές ὅλες οἱ διδασκαλίες του, εντούτοις δανείστηκε ἀπὸ αὐτὸν ιδέες του, ὅπως αὐτὴ τῆς διπλῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, τῶν βαθμίδων τῆς μυστικῆς ἀνυψώσεως τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ιδέα περὶ τῆς αθεάτου φύσεως τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Ἀναστάσιο Μαρά «πιθανότατα ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ κατ' εἰκόνα ἀνθρώπου καὶ τοῦ τωρινοῦ ἀνθρώπου να ἀνήκει στὸν Φίλωνα, ὡστόσο ἡ θέση αὐτὴ μπορεῖ να προέρχεται ἀπὸ τὸν Ὠριγένη. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος διαφοροποιεῖται καὶ πρωτοτυπεῖ με τὴ διάκριση πάχους καὶ πυκνότητος μεταξὺ τῆς παρούσας καὶ τῆς προηγούμενης σωματικότητος τοῦ ἀνθρώπου».⁹³ Καταλυτικὸ ρόλο παίζει στὴ διάκριση αὐτὴ, τὸ βιβλίον τῆς *Γενέσεως*, τὸ ὁποῖο το εἶχε σὲ μεγάλη υπόληψη ὁ Γρηγόριος, ἀφοῦ τοῦ ἀφιέρωσε ἓνα ολόκληρο ἔργο, ὀλοκληρώνοντας ἔτσι τὸ ἔργο τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι καὶ οἱ δύο Καππαδόκες Πατέρες εἶναι ἐπηρεασμένοι ἀπὸ ἓναν ἄλλον Πατέρα, τὸν Μεθόδιο Ολύμπου.

Για τὸ πρόσωπο αὐτὸ δεν υπάρχουν ἐνδελεχεῖς πληροφορίες, καθὼς ἀναφέρεται πως πολὺ πιθανόν να μὴν ἦταν ἐπίσκοπος, ἀλλὰ ἓνας διδάσκαλος τοῦ τύπου τοῦ Ὠριγένους. Ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς ἐπισκόπου, ἴσως εἶναι ταύτιση με κάποιον ἄλλον Μεθόδιο ἐπίσκοπο.⁹⁴

Ἡ θεολογία τοῦ Μεθοδίου στοχεύει στὸ να δώσει μίαν λύση στὰ κοσμολογικά καὶ ἀνθρωπολογικά προβλήματα, σύμφωνα με τὴν Ὁρθόδοξο διδασκαλία. Ἡ ἐπίτευξη τῆς πνευματικῆς τελειότητος καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν καινῶν διδασκαλιῶν τοῦ Ὠριγένους εἶναι ἀπὸ τοὺς πρωταρχικοὺς τοῦ σκοποὺς. Δεν στρέφεται ἐναντίον τοῦ προσώπου τοῦ

⁹² Γρηγορίου Νύσσης, «Κατὰ Ἐννομίον, Λόγος Θ'», PG 45, 804B.

⁹³ Ἀναστασίου Μαρά, *Ἡ εσχατολογία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Ἀθήνα 2002, σελ. 37-38.

⁹⁴ Παναγιώτου Χρήστου, *Εκκλησιαστικὴ Γραμματολογία*, Τομ. Α', Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 127.

Ωριγένους, το οποίο εκτιμά ιδιαιτέρως, αλλά μάλλον διορθώνει τις πλάνες του.⁹⁵

Ο Άγιος Γρηγόριος φαίνεται πως επηρεάζεται από τον Μεθόδιο. Κοινές διδασκαλίες τους είναι περί του χρόνου και της σωτηρίας τον καιρό των εσχάτων, ο σεβασμός του σώματος, χωρίς βέβαια την καταφρόνηση της πνευματικής άσκησης. Χρησιμοποιώντας αυτές τις θέσεις του Μεθοδίου, ο Γρηγόριος, φανερώνει πως έρχεται σε αντίθεση με τις αντίστοιχες αντίθετες διδασκαλίες του Ωριγένους.⁹⁶

Καθοριστική επιρροή στο έργο του Αγίου Γρηγορίου, είχε ο αδελφός του, Μέγας Βασίλειος. Ο Γρηγόριος αναδεικνύεται άξιος συνεχιστής του Βασιλείου όσον αφορά στην πολεμική των αιρέσεων, αλλά και όσον αφορά το ερμηνευτικό του έργο. Η διδασκαλία περί κακού στα έργα των δύο ανδρών φανερώνει τις επιδράσεις που δέχθηκαν. Παρεμφερείς απόψεις υπήρχαν στους κύκλους της ελληνικής φιλοσοφίας κατά τον 4^ο αι. μ. Χ. Αλλά ο Γρηγόριος επεξεργαζόμενος τις απόψεις αυτές ερμήνευσε το πρόβλημα του κακού, με βάση σε θέσεις του Μεγάλου Βασιλείου.⁹⁷

Μία από τις πιο σημαντικές επιρροές στο έργο του Γρηγορίου υπήρξε ο Ωριγένης και τα συγγράμματά του. Οι λόγοι του Γρηγορίου δεν ταυτίζονται με αυτούς του Ωριγένους, παρόλο που ο ίδιος χρησιμοποιεί την ωριγένεια ορολογία. Η χρήση της ορολογίας μπορεί να γίνει επίτηδες και με κάποιο σκοπό, αλλά μπορεί να συμβαίνει και από συμπάθεια ή κατά παράδοση. Ο Γρηγόριος χρησιμοποίησε διδασκαλίες του Ωριγένους, οι οποίες ήταν αποδεκτές από το σύνολο της Εκκλησίας. «Αναφορικά με τον Ωριγένη η σημασία των πιθανών επιδράσεων που άσκησε στον Γρηγόριο

⁹⁵ Ενθ. ανωτ. 128-129.

⁹⁶ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 45.

⁹⁷ Ενθ. ανωτ.

δεν έγκειται στο γλωσσολογικό-υφολογικό επίπεδο, αλλά στο εννοιολογικό».⁹⁸

Πολλοί ερευνητές κατέληξαν στο συμπέρασμα πως ο Ωριγένης είναι αυτός που επηρέασε απόλυτα το Γρηγόριο στην εσχατολογία και στην περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία του. Είναι φανερό βέβαια η απόρριψη εκ μέρους του Γρηγορίου των διδασκαλιών περί ανακύκλησης ψυχών, μετενσαρκώσεως, αλλά στο θέμα της αποκαταστάσεως ακολουθεί τον Ωριγένη⁹⁹, με αποτέλεσμα να παρερμηνεύεται πολλές φορές.

Ο Γρηγόριος για την ερμηνεία της Αγίας Γραφής υιοθετεί την αλληγορική μέθοδο,¹⁰⁰ στοιχείο που βρίσκουμε καθαρά στον Ωριγένη, όπως και την άριστη χρήση της φιλοσοφίας και των επιστημών για την κατανόηση των δογμάτων της πίστεως.¹⁰¹

Παράλληλα, χρησιμοποιούνται, από το Γρηγόριο, οι φιλοσοφικοί συλλογισμοί και η τυπολογία. Η ερμηνεία της διδασκαλίας του έχει σαφώς χαρακτήρα σωτηριολογικό, υπαρξιακό, κηρυγματικό και βαθιά βιβλικό. Ο Γρηγόριος έχει πρωταρχικό κριτήριο την πίστη του στον Τριαδικό Θεό.¹⁰²

Η ερμηνεία, λοιπόν, του Αγίου Γρηγορίου είναι εξαρτημένη από τη θεολογία του, αφού είναι υπεράνω κάθε μεθόδου. Δεν ακολουθεί κατά γράμμα την ερμηνευτική μέθοδο ούτε της Αλεξάνδρειας, ούτε της Αντιόχειας, αλλά ακολουθεί κατά γράμμα βιβλικά δεδομένα. Έχοντας ως αφετηρία κατανόησης την Καινή Διαθήκη, ερμηνεύει την Παλαιά.¹⁰³

⁹⁸ Ενθ. ανωτ. σελ. 38.

⁹⁹ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 302.

¹⁰⁰ Κ. Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 629.

¹⁰¹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 40.

¹⁰² Ενθ. ανωτ.

¹⁰³ Ενθ. ανωτ.

Ο Γρηγόριος έχει χαρακτηριστεί ως υπέρμαχος της θέσης του Ωριγένους για την αναγκαιότητα της ύπαρξης και άλλων κόσμων. Ο Ωριγένης υποστηρίζει πως πρέπει πάση θυσία οι ψυχές να καθαρθούν μέσω της εναλλαγής των κόσμων, ώστε να φτάσουν ελεύθερα και καθαρές από το κακό στον Θεό-δημιουργό τους. Ωστόσο πουθενά στα έργα του Γρηγορίου δεν διακρίνεται κάτι σχετικό. Αντιθέτως λέει «μήθ' ὅσοι καταβαίνειν ἐκ γυναικείων σωμάτων πρὸς τὴν ἀνδρώδη ζωὴν τὰς ψυχὰς δοκεῖ τὸ ἔμπαλιν ἐν γυναιξὶ γίνεσθαι τὰς τῶν ἀνδρικῶν σωμάτων χωρισθείσας ψυχὰς, ἢ καὶ πρὸς ἄνδρας ἐξ ἀνδρῶν μεταβαίνειν, καὶ γυναικας ἐκ γυναικῶν γίνεσθαι λέγουσιν ὡς ἀληθείας ἐστοχασμένους ἀκολουθήσωμεν».¹⁰⁴

Στη διδασκαλία περί της τρεπτότητας του ανθρώπου ο Ωριγένης δέχεται πως σίγουρα θα υπάρξει μία νέα πτώση, ενώ ο Γρηγόριος όχι μόνο αποκλείει την νέα πτώση, αλλά δίνει στην τρεπτότητα μια άλλη δυναμική, που δεν σταματά σε μια συγκεκριμένη κατάσταση στον Παράδεισο, αλλά σε μια συνεχή βελτίωση. Τη διδασκαλία περί των δερμάτινων χιτώνων, ίσως την δανείζεται ο Γρηγόριος από τον Ωριγένη, δίνοντάς της όμως μια άλλη διάσταση, περισσότερο βιβλική. Η άποψη για την κατά χάρη θεοποίηση της ανθρώπινης φύσεως στο πρόσωπο του Χριστού, απαντά εκτός από τον Ωριγένη και στο Γρηγόριο. Ωστόσο η έρευνα δεν έχει αποφανθεί τελεσίδικα για το αν η επίδραση αυτή έχει αφετηρία τον Ωριγένη ή τον Γρηγόριο τον Θεολόγο.¹⁰⁵

Η σημαντικότερη αναμφίβολα επιρροή του Ωριγένους στη διδασκαλία του Γρηγορίου Νύσσης, είναι η διδασκαλία του περί αποκαταστάσεως των πάντων. Η επιστημονική κοινότητα είναι διχασμένη

¹⁰⁴ Γρηγορίου Νύσσης, «Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως ὁ λόγος», PG 46, 116B.

¹⁰⁵ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 40-41.

ως προς το αν ο Γρηγόριος την υιοθετεί εν μέρει ή εξολοκλήρου. Μελετητές όπως ο Altaner και ο Spidlik θεωρούν πως είναι μια καθαρά ωριγένεια διδασκαλία, που περιέχει και αυτή τις ιδέες της προϋπαρξης των ψυχών και της κυκλικής επαναφοράς. Μπορεί όμως η αποκατάσταση του Γρηγορίου να έχει χαρακτηριστικά της διδασκαλίας του Ωριγένους, έχει όμως πολλές και ουσιαστικές διαφορές. Οι διαφορές εντοπίζονται στο τρόπο και τα μέσα που η αποκατάσταση θα λάβει χώρα.¹⁰⁶

Αλλωστε ο Γρηγόριος ασκεί δριμεία κριτική στις απόψεις του Ωριγένους που αφορούν στο θέμα της αποκαταστάσεως των πάντων καθώς και στο θέμα της προϋπαρξης των ψυχών. Και αυτό επισημαίνει σαφώς τις διαφορές ανάμεσα στις διδασκαλίες των δύο θεολόγων.¹⁰⁷

Διδασκαλίες όπως περί κόρου ή περί καθαρτηρίου πυρός εντοπίζονται και στον Γρηγόριο, όπως και στον Ωριγένη, αλλά με διαφορετική σημασία στον καθέναν. Όταν ο Γρηγόριος μιλάει περί Θεού, χρησιμοποιεί την αποφατική θεολογία¹⁰⁸, όπως και οι άλλοι Καππαδόκες. Κατά συνέπεια, αφού μιλάει για την απόλυτη ελευθερία στο Θεό, δεν αποκλίνει από τη γραμμή της Αγίας Γραφής και δεν συντάσσεται με την θεωρία του Ωριγένους περί κόρου. Περί του καθαρτηρίου πυρός, ο Γρηγόριος μίλησε για καθαρτήρια φλόγα, και όχι για το purgatorium, του οποίου, ένας από τους προγόνους του, θεωρείται ο Ωριγένης.¹⁰⁹

Με τον ίδιο τρόπο θα πρέπει να θεωρηθεί και η άποψη που θέλει τον Γρηγόριο να αποδέχεται τις θέσεις του Ωριγένους περί προϋπάρξεως των

¹⁰⁶ Ενθ. ανωτ. σελ. 42.

¹⁰⁷ Κων. Λογοθέτη, *Η φιλοσοφία των Πατέρων του Μέσου αιώνας, Μέρος Α'*, Αθήνα 1930, σελ. 129.

¹⁰⁸ Περί αποφατικής θεολογίας βλ. Νίκου Ματσούκα, *Δογματική Α'*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 203-210. και του ίδιου, *Δογματική Γ'*, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 139-147.

¹⁰⁹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 43.

ψυχών. Αναφερόμενος ο Γρηγόριος στο έργο του Ωριγένους *Περί αρχών*¹¹⁰, καταδικάζει τις απόψεις περί προϋπαρξής των ψυχών, αποκαλώντας τες μύθους.¹¹¹ Μια διδασκαλία, η οποία έχει ως θεμέλιο τα «ελληνικά δόγματα» και όχι την Αποκάλυψη είναι λανθασμένη. «Οί τῷ προτέρῳ παριστάμενοι λόγῳ, καὶ πρεσβυτέραν τῆς ἐν σαρκί ζωῆς τὴν πολιτείαν τῶν ψυχῶν δογματίζοντες, οὗ μοι δοκοῦσι τῶν Ἑλληνικῶν καθαρεύειν δογμάτων, τῶν περὶ τῆς μετενσωματώσεως αὐτοῖς μεμυθολογημένων».¹¹²

Σε αυτό το σημείο ο Γρηγόριος ξεκαθαρίζει τη διδασκαλία του αποδεικνύοντας πως υποστηρίζει την δημιουργία ψυχῆς και σώματος στους ανθρώπους την ίδια στιγμή, εξ άκρας συλλήψεως.¹¹³

¹¹⁰ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί κατασκευῆς του ανθρώπου, κεφάλαιο ΚΗ'», PG 44, 229B.

¹¹¹ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί ψυχῆς και αναστάσεως ο λόγος», PG 46, 116D. «Εἰ γὰρ οὔτε ἄνθρωποι, οὔτε φυτά, οὔτε βοσκήματα, μὴ ψυχῆς ἄνωθεν ἐπὶ ταῦτα ἐμπεσοῦσης φύονται. Ἡ δὲ πτώσις διὰ κακίας γίνεται, ἄρα κατάρχειν οἴονται τὴν κακίαν τῆς τῶν ὄντων συστάσεως».

¹¹² Γρηγορίου Νύσσης, «Περί κατασκευῆς του ανθρώπου, κεφάλαιον ΚΗ'», PG 44, 232A.

¹¹³ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 44.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΝΥΣΣΗΣ

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενα κεφάλαια, ο Άγιος Γρηγόριος, ασχολήθηκε σε όλα τα έργα του με τη ζωή μετά το θάνατο. Κύριες πνευματικές του ενασχολήσεις ήταν το τι είναι η ψυχή, τι συμβαίνει με την υπόσταση του ανθρώπου μετά την έξοδο της ψυχής από το σώμα, με ποιον τρόπο θα πραγματοποιηθεί η ανάσταση των σωμάτων, καθώς και περί της Βασιλείας του Θεού.¹¹⁴

Μέσα σε αυτά τα θέματα που άπτονται της εσχατολογίας, περιλαμβάνεται και η διδασκαλία του περί αποκαταστάσεως των πάντων. Θα σημειωθούν κάποια «ερμηνευτικά κλειδιά» τρόπων τινά, τα οποία καλό θα ήταν να λαμβάνουμε υπ' όψιν κατά την προσπάθεια ερμηνείας των κειμένων και των θέσεων του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης.

Αρχικά ένας είναι ο στόχος και ο σκοπός κάθε ανθρώπου που αγωνίζεται στο σκάμμα της Εκκλησίας, η θέωση.¹¹⁵ Δεν μπορεί να θεωρηθεί η σωτηρία του ανθρώπου σε διαφορετική βάση.¹¹⁶

Έπειτα, για το Γρηγόριο δεν μπορεί να υπάρξει κάποια αναγκαιότητα νομοτελειακή, αλλά υπάρχει η απόλυτη ελευθερία

¹¹⁴ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον Θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 302.

¹¹⁵ Βλ. Μητρ. Ναυπάκτου Ιεροθέου, *Εμπειρική δογματική*, Τομ Α', Λεβαδεία 2011, σελ. 200. «Ο Θεός ο ίδιος κάνει τον άνθρωπο κατά Χάρη θεό, ώστε ο άνθρωπος θεούται δηλαδή, γίνεται θεούμενος, και δια της θεώσεως βλέπει το Θεό και μέσω της δόξης του Θεού, που είναι η Χάρη, βλέπει την δόξα του Θεού, δηλαδή "εν τω φωτί σου οψόμεθα φως"».

¹¹⁶ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 303.

επιλογής. Ακολουθώντας αυτήν την ελευθερία η φύση του ανθρώπου οδηγείται από την προαίρεσή της και μεταβάλλεται αναλόγως με τις επιλογές της.¹¹⁷ Η προαίρεση του ανθρώπου είναι τόσο ισχυρή, κατά τον Άγιο, που αν δεν αποβάλλει τα στίγματά της η ψυχή κατά το Βάπτισμα, τότε το Βάπτισμα δεν αποφέρει καμία δωρεά στον βαπτιζόμενο, το νερό του βαπτίσματος είναι απλό νερό και όχι αγιασμένο, και ο βαπτιζόμενος δεν λαμβάνει το Άγιον Πνεύμα.¹¹⁸

Η ελευθερία του ανθρώπου, κατά το Γρηγόριο, είναι αναπαλλοτρίωτη και σεβαστή ακόμα και από το Θεό εις τον αιώνα. Όταν επιλέγει ο άνθρωπος εσφαλμένα, τότε η τιμωρία έρχεται ιαματικά και φιλόανθρωπα. Η Ορθόδοξη πίστη δεν γνωρίζει όρους όπως τιμωρία, έλεος, ανταμοιβή με τη δικανική τους έννοια. Για την Ανατολή αποτελούν ανθρωπομορφικές εκφράσεις που αποκαλύπτουν τη θεία αγάπη και συγκατάβαση.¹¹⁹ Όταν η προαίρεση μεταβάλλεται προς το αγαθό, τότε συντελείται μερική αποκατάσταση του ανθρώπου στο αρχαίο κάλλος. Πάντα όμως αναφέρεται στην ανθρωπότητα ως σύνολο και όχι προσωπικά στον καθένα. Όπως γίνεται φανερό, ο Γρηγόριος ξεχωρίζει την προσωπική από την συνολική αποκατάσταση και έτσι θα πρέπει να ερευνάται.¹²⁰

Άξια προσοχής είναι η αναφορά του, κατά την οποία λέει πως για το Θεό δεν υπάρχει Κόλαση και ούτε είχε σκοπό ο Θεός την πτώση και την

¹¹⁷ Γρηγορίου Νύσσης, «Εξήγησις ακριβής εις τα άσματα ασμάτων, ομιλία Δ΄», PG 44, 832D.

¹¹⁸ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 316.

¹¹⁹ Γεωργίου Δ. Παναγόπουλου, *Εισαγωγή στην Ιστορία της Δυτικής Θεολογίας*, Αθήνα 2012, σελ. 29-31.

¹²⁰ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 228.

καταδίκη κάποιων ανθρώπων στην Κόλαση, αλλά αυτό συμβαίνει λόγω της ελεύθερης επιλογής του ανθρώπου.¹²¹

Κατά την αποκατάσταση, θα προοδεύσει ο άνθρωπος προς το θεϊκότερο με τη διακοπή των αμαρτωλών συνηθειών.¹²² Τονίζεται μάλιστα πως η αποκατάσταση λαμβάνει χαρακτήρα συνολικό, καθώς περιλαμβάνει όλη την κτίση και τον άνθρωπο.¹²³

Κατά τον Αναστάσιο Μαρά «ο άνθρωπος ξέπεσε με την πτώση, αλλά στα έσχατα όχι μόνο θα επανέλθει στην προτέρα κατάσταση, αλλά και θα την ξεπεράσει. Με τη θέση αυτή ο Γρηγόριος ξεπερνάει τον Πλάτωνα, απαλλάσσοντας τη φιλοσοφία του προσώπου από τη φιλοσοφία των ουσιών και θέτοντας τη δυνατότητα διαφοροποίησης μιας αιωνιότητας ευτυχίας-δυστυχίας από μια αποκατάσταση της ανθρωπότητας στην προπρωτική της κατάσταση, που δεν θα εφέλκει την μακαριότητα όλων των ανθρώπων».¹²⁴

1. Αποκατάσταση των πάντων και Αγία Γραφή

Ο Γρηγόριος εντοπίζει προτυπώσεις και αναφορές περί αποκαταστάσεως στην Αγία Γραφή. Συγκεκριμένα στη ψαλμική επιγραφή του 92^{ου} ψαλμού, αναφέρεται «Εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ προσαββάτου, ὅτε κατῶκισται ἡ γῆ· αἶνος ᾠδῆς τῷ Δαυΐδ...».¹²⁵ Ο Γρηγόριος ερμηνεύει την επιγραφή αυτή, διακρίνοντας μια μορφή αποκατάστασης με τη δόξα του

¹²¹ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 320.

¹²² Ενθ. ανωτ.

Πρβλ. και Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς τον ἕκτον ψαλμόν, περί της Ογδόης», PG 44, 609A-612A.

¹²³ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί παρθενίας, κεφάλαιο Δ'», PG 46, 341A.

¹²⁴ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 229.

¹²⁵ Ψαλ. 92,1.

Κυρίου να φανερώνεται και τα δεσμά του θανάτου να καταργούνται.¹²⁶ Η γη Δαυΐδ είναι ο ίδιος ο Θεός, ενώ η γη γενικά είναι η ανθρωπότητα.¹²⁷ Αλλού συνδέει την παρρησία με την αποκατάσταση, αφού η παρρησία έχει να κάνει με την ελευθερία και την απάθεια, και έτσι αποτελεί μία από τις προϋποθέσεις που συνδέονται με την αποκατάσταση και τη ζωή στη Βασιλεία του Θεού.¹²⁸

Είναι δυνατόν να υπάρξει μία μορφή αποκατάστασης, ως εξάλειψη της αμαρτίας, αλλά η δικαίωση των αμαρτωλών είναι κάτι διαφορετικό. Θα παραμένουν στην κατάσταση, την οποία οι ίδιοι τους έχουν επιλέξει. Κάθε διεστραμμένη ύπαρξη δεν μπορεί να επανέλθει στην προηγούμενη τάξη της.¹²⁹

Στην Καινή Διαθήκη εντοπίζει ο Γρηγόριος κάποια χωρία, τα οποία προδίδουν μια αποκατάσταση των πάντων στην αρχική τους μορφή. Σημειώνει τα χωρία *Εφεσ. 1, 10* «εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς ἐν αὐτῷ...»¹³⁰ και *Κολοσ. 1,18* «καὶ αὐτὸς ἐστὶν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος, τῆς ἐκκλησίας· ὃς ἐστὶν ἀρχὴ, πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, ἵνα γένηται ἐν πᾶσιν αὐτὸς πρωτεύων...»¹³¹

Στα χωρία 12-13 του 18^{ου} κεφαλαίου του *Ματθαίου* αναφέρεται: «Τί ὑμῖν δοκεῖ; ἐὰν γένηταί τινι ἀνθρώπῳ ἑκατὸν πρόβατα καὶ πλανηθῇ ἓν ἐξ

¹²⁶ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 230. Πρβλ και Γρηγορίου Νύσσης, «*Εἰς το Ἅγιον Πάσχα, λόγος Δ΄*», PG 46, 688C.

¹²⁷ Γρηγορίου Νύσσης, «*Εἰς την επιγραφὴν των ψαλμῶν, δεύτερον βιβλίον, κεφάλαιον Θ΄*», PG 44, 529C.

¹²⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 230.

¹²⁹ Γρηγορίου Νύσσης, «*Εξήγησις ακριβὴς εἰς τον Εκκλησιαστήν του Σολομώντος, ομιλία Β΄*», PG 44, 640C.

¹³⁰ *Εφεσ. 1, 10.*

¹³¹ *Κολοσ. 1, 18.*

αὐτῶν, οὐχὶ ἀφείς τὰ ἐνενήκοντα ἐννέα ἐπὶ τὰ ὄρη, πορευθεὶς ζητεῖ τὸ πλανώμενον; καὶ ἐὰν γένηται εὐρεῖν αὐτό, ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι χαίρει ἐπ’ αὐτῷ μᾶλλον ἢ ἐπὶ τοῖς ἐνενήκοντα ἐννέα τοῖς μὴ πεπλανημένοις».¹³² Εἶναι ἡ παραβολή του καλοῦ ποιμένος, τὴν ὁποία εἶπε ὁ Κύριος. Ὁ Γρηγόριος ταυτίζει στὴν παραβολή αὐτὴν τὸ ἀπολωλὸς πρόβατο με τὴν ἀνθρώπινη φύσει ἐν γένει, χωρὶς νὰ διακρίνει τὸν ἄνθρωπο ὡς ἀτομικὴ ὑπαρξή.¹³³

2. Οἱ δύο δημιουργίες καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῶν πάντων

Ἡ κακότητα καὶ ἡ αλλοίωση τῆς ψυχῆς συνέβη ἐξαιτίας τῆς γειτνίασης με τὸ κακό. Αὐτό που θὰ τὴν ἐπαναφέρει στὴν προηγούμενη κατάσταση εἶναι ἡ ἀποκατάσταση.¹³⁴ Διακρίνεται στὸν Γρηγόριο ἡ διδασκαλία πὼς τὸ τέλος μίας κατάστασης, θὰ εἶναι ἴδιο με τὴν ἀρχή τῆς. Εἶναι μὴ φιλοσοφικὴ βάση, τὴν ὁποία μεταχειρίζεται με ευκολία, ἀφοῦ εἶναι γνώστης τῶν σχημάτων τῆς φιλοσοφίας, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ Καππαδόκες Πατέρες.¹³⁵

«Ἡ ἐπαναφορὰ στο ἀρχαῖο κάλλος θὰ σημάνει τὴν ἐξαφάνιση τοῦ κακοῦ, ἐφόσον αὐτό δὲν εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὸ δημιουργό, ἔτσι ὥστε νὰ ἐπανεέλθουν ὅλα στὴν ἀρχαία τάξη. Ἡ πτώση τοῦ κακοῦ σημαίνει καὶ τὴν παράλληλη συμπαράσυρση τοῦ διαβόλου ὡς πρώτη ἀρχὴ τῶν κακῶν».¹³⁶

Ἡ ἀναλογία που ὑπάρχει στὸ Γρηγόριο μεταξὺ ἀρχῆς καὶ τέλους, δημιουργίας καὶ ἀποκατάστασης, ἡ ὁποία θὰ συμβεῖ κατ’ αὐτόν με τὴν ἀνάσταση, ὑπάρχει στὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία καὶ στὸν Ὠριγένη, ὁ ὁποῖος

¹³² Ματθ. 18, 12-13.

¹³³ Γρηγορίου Νύσσης, «Κατὰ Ἐννομίου, λόγος Δ’», PG 45. 636B.

¹³⁴ Γρηγορίου Νύσσης, «Εξήγησις ἀκριβῆς εἰς τὰ ἀσμάτα τῶν ἀσμάτων, ομιλία Δ’», PG 44, 832D.

¹³⁵ Ἀναστασίου Μαρά, *Ἡ ἐσχατολογία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 232.

¹³⁶ Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 232-233.

Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Εξήγησις ἀκριβῆς εἰς τὰ ἀσμάτα τῶν ἀσμάτων, ομιλία ΙΔ’», PG 44, 1081A-1084B.

χρησιμοποιεί άτεγκτα το πλατωνικό σχήμα της επιστροφής στην αρχή της ανθρώπινης ψυχής. Ο Γρηγόριος, βασιζόμενος στην Αγία Γραφή, δεν εγκλωβίζεται σε αυτό το στενό φιλοσοφικό σύστημα, αλλά το υπερβαίνει και το ερμηνεύει μέσα στην ορθόδοξη παράδοση.¹³⁷

«Πᾶν γὰρ τὸ ἀρχὴν τε καὶ τελευτὴν ἔχον τοῦ εἶναι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ἄρχεται καὶ εἰς τὸ μὴ ὄν καταλήγει».¹³⁸ Κάθε τί που έρχεται στην ύπαρξη, αφορμάται από την ανυπαρξία και επιστρέφει σε αυτήν.¹³⁹

Για το ζήτημα των δύο δημιουργιών κάνει λόγο ο Γρηγόριος στο έργο του *Εἰς τὰ τῆς Γραφῆς ῥήματα, λόγος Β΄*. Σύμφωνα με τον Καππαδόκη Πατέρα, η πρώτη δημιουργία δεν συνέβη ποτέ, αλλά αποτελεί υψηλό λόγο. Σε αυτήν τη δημιουργία περιλαμβάνεται το πλήρωμα, στο οποίο περιλαμβάνονται όλοι οι άνθρωποι ως μια ενότητα, ένα σώμα. Έρεισμα σε αυτήν τη διδασκαλία βρίσκουμε στο εδάφιο της *Γένεσης* 1, 26. Σε αυτό περιγράφεται η δημιουργία του ανθρώπου. Παρουσιάζεται ο Θεός να λέει: «ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν...».¹⁴⁰ Δεν αναφέρεται στον παρόντα στίχο πώς ο Θεός δημιούργησε τον Αδάμ, αλλά πώς δημιούργησε τον άνθρωπο.¹⁴¹

Η πρώτη αυτή δημιουργία αποτελεί προεικόνιση της θεωμένης ανθρωπότητας. Η θέωση αυτή συνετελέσθη με τη σάρκωση του δευτέρου Προσώπου της Αγίας Τριάδος, του Λόγου. Ερμηνευτές συμπεραίνουν πως

¹³⁷ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 234. Πρβλ. Κ.Δ. Γεωργούλη, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008, σελ. 220-222.

¹³⁸ Γρηγορίου Νύσσης, «Προς τον Εννόμιον Δεύτερον Λόγον», PG 1104D.

¹³⁹ Κυριάκου (Γκάρου) Νικ. Βατσικούρα, *Η έννοια του θανάτου κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*, Κατερίνη 1999, σελ. 55.

¹⁴⁰ Γεν. 1, 26.

¹⁴¹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 234-235.

Πρβλ. P. Pisi, *Genesis e Phthora*, Roma 1981, σελ. 61-63.

αυτή είναι η διδασκαλία περί αποκαταστάσεως του Αγίου Γρηγορίου. Είναι η αποκατάσταση της ανθρώπινης φύσης εν τω προσώπω του Χριστού, που σε αυτήν έχει αναφορά το κατ' εικόνα.¹⁴²

Η δεύτερη δημιουργία αφορά στο πρόσωπο του Αδάμ. Ο Θεός δημιούργησε τον άνθρωπο, όχι επειδή ήταν δεσμευμένος από κάποια ανάγκη, αλλά από αγάπη.¹⁴³ Δημιουργώντας τον Αδάμ έχουμε τη διάκριση των δύο φύλων. Εδώ τοποθετείται από τον Γρηγόριο η προσθήκη των παθών και της θνητότητας. Σημειωτέον πως αφού δεν έχουμε διάκριση των φύλων στην πρώτη δημιουργία, δεν θα υπάρχει και στη Βασιλεία του Θεού, στα έσχατα.¹⁴⁴

Ο άνθρωπος πλάσθηκε ως αθάνατος από το Θεό, που δεν είχε ως σκοπό της δημιουργίας του ανθρώπου την επιστροφή του στο μη ον, αλλά στο να μείνει αθάνατος. Στόχος του ανθρώπου δεν είναι ο θάνατος· είναι να κοινωνήσει με τον αθάνατο Θεό και έτσι να καταστεί και ο ίδιος αθάνατος.¹⁴⁵ Η παραμονή του ανθρώπου στο είναι, εξαρτάται από τη σχέση του και τη μετοχή του στο Θεό, αφού αυτή είναι που τον κρατά στην ύπαρξη.¹⁴⁶ Αυτό είναι και η βάση του οικοδομήματος της ανθρωπολογίας του Αγίου Γρηγορίου, καθώς μαρτυρεί ο ίδιος.¹⁴⁷ Ο άνθρωπος καθίσταται αθάνατος, μόνο εφόσον κοινωνεί στη θεία φύση.

¹⁴² Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 235.

¹⁴³ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί κατασκευής του ανθρώπου, κεφάλαιον Β'», PG 44, 133A.

¹⁴⁴ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 235.

¹⁴⁵ Γρηγορίου Νύσσης, «Κατηχητικός Λόγος Η'» PG 45, 33D και Γρηγορίου Νύσσης, «Εις τους μακαρισμούς, Λόγος Γ'», PG 44, 1228A-B.

¹⁴⁶ Κυριάκου (Γκάρι) Νικ. Βατσικούρα, *Η έννοια του θανάτου στον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*, Κατερίνη 1999, σελ. 101.

¹⁴⁷ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί των νηπίων προ ώρας αφαρπαζομένων», PG 46, 173C-176A. «Ὡς περ γὰρ τὰ σώματα γήινα ὄντα ταῖς γήιναις διακρατεῖται τροφαῖς καὶ τι σωματῶδες ζωῆς εἶδος ἐν τούτοις καταλαμβάνομεν ὁμοίως ἐν ἀλόγοις τε καὶ λογικοῖς ενεργούμενον· οὕτως εἶναι τινα χρὴ καὶ νοητὴν ζωὴν ὑποτίθεσθαι, δι' ἧς ἐν τῷ ὄντι συντηρεῖται ἡ φύσις.

Στο σημείο αυτό μπορεί να διατυπωθεί η άποψη πως στη διδασκαλία αυτή ο Γρηγόριος παρουσιάζει πλατωνική επιρροή πιθανότατα μέσω του Φίλωνος, χωρίς όμως αυτή να αντιτίθεται στην ορθόδοξη διδασκαλία. Η διαφορά της πρώτης από τη δεύτερη δημιουργία, όπως αναφέρθηκε, είναι πως η πρώτη δεν συνέβη ποτέ, αφού ο Θεός, ως παντογνώστης προείδε την πτώση του ανθρώπου. Γι' αυτό και στη δεύτερη δημιουργία υπήρξε η διάκριση των δύο φύλων, έτσι ώστε να μπορεί να αναπαραχθεί το ανθρώπινο γένος. Σε καμία περίπτωση όμως δεν υπάρχει εισαγωγή της αμαρτίας ή των συνεπειών της, αφού η χάρη του Παραδείσου τηρούσε τους πρωτοπλάστους χωρίς αμαρτία, παρά την ήδη υπάρχουσα διάκριση των φύλων. Καταλήγοντας, θα λέγαμε πως η αποκατάσταση εν προκειμένω σημαίνει κατά το Γρηγόριο όχι απλώς τον επαναπροσδιορισμό της ανθρωπίνης φύσεως με βάση τη δεύτερη συντελεσθείσα δημιουργία αλλά κυρίως, με βάση την πρώτη μη συντελεσθείσα, αφού σκοπός του ανθρώπου είναι η κατά χάριν ομοίωση με το θείο.¹⁴⁸

Εἰ δὲ ἡ τῆς σαρκὸς τροφή, ἐπίρρυντός τις οὖσα καὶ ἀπορρέουσα, δι' αὐτῆς τῆς παρόδου δύναμιν τινα ζωτικὴν ἐναποτίθεται οἷς ἂν ἐγγένηται, πόσῳ μᾶλλον ἢ μετουσία τοῦ ὄντως ὄντος, τοῦ ἀεὶ μένοντος καὶ πάντοτε ὡσαύτως ἔχοντος, ἐν τῷ εἶναι φυλάσσει τὸν μετασχόντα. Εἰ οὖν αὕτη ἐστὶν ἡ οἰκεία τε καὶ κατάλληλος τῇ νοεῖσσι φύσει ζωὴ, τὸ τοῦ Θεοῦ μετέχειν, οὐκ ἂν διὰ τῶν ἐναντίων γένοιτο ἢ μετουσία, εἰ μὴ τρόπον τινὰ συγγενές εἴη τῷ ὀρεγμένῳ τὸ μετεχόμενον... οὕτως ἀνάγκη πᾶσα καὶ ἐπὶ τῆς τοῦ Θεοῦ μετουσίας εἶναι τι συγγενές πρὸς τὸ μετεχόμενον ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀπολαύοντος. Διὰ τοῦτο φησὶν ἡ γραφή Κατ'εἰκόνα Θεοῦ γεγενῆσθαι τὸν ἄνθρωπον, ὡς ἂν, οἶμαι, τῷ ὁμοίῳ βλέπει το ὅμοιον. Τὸ δὲ βλέπειν τὸν Θεόν ἐστὶν ἡ ζωὴ τῆς ψυχῆς».

Πρβλ. Σκουτέρη Κωνσταντίνου, *Συνέπειαι της πτώσεως και λουτρόν παλιγγενεσίας, εκ της ανθρωπολογίας του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήναι 1973, σελ. 25.

¹⁴⁸ Ενθ. ανωτ.

Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Προς τους πενθούντας επί τοις από του παρόντος ιου προς τον αἰδιον μεθισταμένοις, PG 46, 520D. «Ὁ δὲ σκοπὸς καὶ τὸ πέρας τῆς διὰ τούτων πορείας, ἡ πρὸς τὸ ἀρχαῖον ἀποκατάστασις, ὅπερ οὐδὲν ἕτερον ἢ ἡ πρὸς τὸ Θεῖον ἐστὶν ὁμοίωσις».

3. Η ύπαρξη του κακού και η αποκατάσταση των πάντων

Το κακό, σύμφωνα με την παράδοση της Αγίας Γραφής αλλά και των Πατέρων, δεν έχει απλώς ηθικό χαρακτήρα. Αποτελεί κάτι που είναι καθ' εαυτό οντολογικά ανύπαρκτο, εφόσον η κτίση μένει ακέραιη προοδεύοντας προς το αγαθό. Το κακό είναι υπαρκτό, όταν η κτίση ρέπει προς το μηδέν, μετά από φθορά και αλλοίωση.¹⁴⁹ Με άλλα λόγια το κακό καθεαυτό δεν έχει υπόσταση και υπάρχει μόνο ως παρυπόσταση του αγαθού, ως φθορά και αλλοίωση της «καλής λίκν» δημιουργίας.

Το κακό έχει να κάνει με ολόκληρη την άλογη και λογική κτίση, «από το λιθαράκι ως τον άγγελο».¹⁵⁰ Όλα τα λογικά κτίσματα δημιουργήθηκαν εκ του μη όντος και γι' αυτό έχουν τάση είτε προς τη θέωση είτε προς την αμαρτία, το μηδέν. Τα λογικά όντα επιλέγουν τη ροπή τους, λόγω του αυτεξουσίου, ενώ τα άλογα ζώα τρέπονται και φθείρονται νομοτελειακά κατά φύσιν. Ο Μέγας Αθανάσιος σημειώνει δύο βασικές αιτίες για την καλή ή την κακή αλλοίωση. Η πρώτη είναι η τρεπτότητα των όντων και η δεύτερη, το αυτεξούσιο.¹⁵¹

Κατά τον Άγιο Γρηγόριο, το κακό δεν μπορεί να αυξάνεται συνεχώς για τρεις βασικές αιτίες: «Το κακό όντας εκτός Θεού δεν είναι αιώνιο, επομένως έχει αρχή και τέλος. Δεύτερη αιτία είναι το ότι η καλοσύνη του Θεού και η θεία χάρις είναι ισχυρότερες του κακού, με άμεσο αποτέλεσμα την τελική εκμηδένισή του. Τέλος η κτιστή φύση του κακού το περιορίζει σε όρια που η άκτιστη φύση του καλού δεν γνωρίζει».¹⁵²

¹⁴⁹ Νίκου Ματσούκα, *Δογματική Γ'*, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 216.

¹⁵⁰ Ενθ. ανωτ.

¹⁵¹ Ενθ. ανωτ.

Πρβλ. Μ. Αθανασίου, «Κατά Αρειανών», PG 26, 53A.

¹⁵² Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 237.

Η ύλη ως δημιουργήμα του Θεού είναι αγαθή και δεν αποτελεί το κακό, όπως υποστήριζε ο Πλωτίνος. Εδώ οι γνώμες του Γρηγορίου Νύσσης και Ειρηναίου Λυώνος φαίνεται να εναρμονίζονται. Ο μεν υποστηρίζει πως κακό είναι η πνευματική αποδιοργάνωση, και όχι η ύλη, ο δε πως η ύλη δεν είναι άμορφη και κακή, αλλά έχει κοινά ιδιώματα με τον νοητό κόσμο, που είναι αγαθός.¹⁵³

«Η αποκατάσταση των πάντων είναι άμεση συνέπεια του ότι το κακό δεν υπάρχει οντολογικά, αλλά είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης ελεύθερης επιλογής. Κατά λογική συνέπεια το κακό δεν είναι αιώνιο. Το καλό θα αποδειχθεί ελκυστικότερο του κακού, καθώς η ουσιαστική φύση της ψυχής και της θεότητας είναι η αγάπη».¹⁵⁴ Την αλήθεια αυτήν τη μαρτυρεί και ο Ευαγγελιστής Ιωάννης, τονίζοντας ότι «ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστίν».¹⁵⁵

Εδώ εντοπίζεται και μία από τις μεγάλες διαφορές μεταξύ Γρηγορίου Νύσσης και Ωριγένους. Ο Ωριγένης διδάσκει πως η επαναφορά στην προτέρα κατάσταση πραγματοποιείται μετά από σειρά αλληλοδιάδοχων κόσμων που καθίσταται αναγκαία, ενώ μια τέτοια άποψη είναι απορριπτέα από το Γρηγόριο.¹⁵⁶

Το κακό, ως παρυπόσταση, θα φτάσει στο τέλος του, όπως και αυτός που πορεύεται εν μέσω αυτού, ενώ ο περιπατών την οδό της δικαιοσύνης, συνεχώς θα αυξάνει τη μετοχή του στη χάρη του Θεού.¹⁵⁷

¹⁵³ Νίκου Ματσούκα, *Δογματική Γ'*, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 222.

Πρβλ. Ειρηναίου, «*Ελεγχος και ανατροπή της ψευδωνύμου γνώσεως*», PG 7, 505A και Ιωάννου Δαμασκηνού, «*Λόγος Α', προς τους διαβάλλοντας τας αγίας εικόνας*», PG 94, 1245BC.

¹⁵⁴ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 238.

¹⁵⁵ Α' Ιωαν. 4, 7.

¹⁵⁶ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 238.

¹⁵⁷ Νίκου Ματσούκα, *Δογματική Γ'*, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 219-220.

Το κακό, λοιπόν, κατά τη Δευτέρα παρουσία, θα οδηγηθεί στην ανυπαρξία, αφού δεν έχει υπόσταση. Η αποκατάσταση της ανθρώπινης φύσης θα επιτελεσθεί με την υπέρβαση των ορίων του κακού και τον τερματισμό της υπάρξεώς του.¹⁵⁸

4. Ανάσταση των νεκρών και αποκατάσταση των πάντων

Η ανάσταση των σωμάτων, κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης, θα μπορούσε να οριστεί ως «η ενοίκηση εκ νέου της ουράνιας ψυχής στη γήϊνη σάρκα που θα ανυψωθεί έτσι στην ουράνια χώρα, για να παραμείνει για πάντα με τον άνθρωπο».¹⁵⁹

Θεμέλιο της αναστάσεως των σωμάτων είναι η ίδια η Ανάσταση του Κυρίου. Αναφέρει ο π. Γεώργιος Φλορόφσκι πως το οριστικό τέλος του θανάτου θα επέλθει με την Δευτέρα Παρουσία του Χριστού, αφού Αυτός τον κατανίκησε με την Ανάστασή Του.¹⁶⁰ Ο πρωτότοκος των νεκρών, ο Κύριος, είναι η αρχή της αναστάσεως καθενός από τους νεκρούς. Αν δεν υπήρχε η Ανάσταση, το μόνο που θα περίμενε την κάθε ύπαρξη θα ήταν θάνατος και ανυπαρξία, αφού χωρίς αυτήν η ίδια η ζωή θα ήταν μια ζωή νεκρή, χωρίς ελπίδα αθανασίας.¹⁶¹ Η ανάσταση των σωμάτων, λοιπόν,

¹⁵⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 240.

¹⁵⁹ Ενθ. ανωτ.

Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Περί κατασκευής του ανθρώπου, κεφάλαιο ΚΒ'», PG 44, 205C και Γρηγορίου Νύσσης, «Εις την προσευχήν, λόγος Δ'», PG 44, 1165C-D. «Ὡς ἂν γένοιτό τις διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου πλάσματος ἑκατέρω τῶν στοιχείων μετουσία τῶν ἐν θατέρῳ νοουμένων, τοῦ τε νοεροῦ τῆς ψυχῆς, ὅπερ δοκεῖ συγγενές τε καὶ ὁμόφυλον τῶν κατ' οὐρανῶν εἶναι δυνάμεων, τοῖς γηϊνοῖς σώμασιν ἐνοικοῦντος, τῆς δὲ γεγεῖρας ταύτης σαρκός ἐν τῇ ἀποκαταστάσει τῶν πάντων εἰς τὸν οὐράνιον χῶρον τῇ ψυχῇ συμμετοικιζομένης».

¹⁶⁰ Κυριάκου (Γκάρου) Νικ. Βατσικούρα, *Η έννοια του θανάτου κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*, Κατερίνη 1999, σελ. 336.

Πρβλ. Florovsky G. *Eastern Fathers of the Fourth Century*, Vaduz 1987, p. 210.

¹⁶¹ Κυριάκου (Γκάρου) Νικ. Βατσικούρα, *Η έννοια του θανάτου κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*, Κατερίνη 1999, σελ. 337.

Πρβλ Γρηγορίου Νύσσης, «Εις το άγιον Πάσχα», PG 44 676A-C.

είναι ο τελικός προορισμός του καθενός ανθρώπου, που έτσι θα επιστρέψει στην προτέρα κατάσταση, αυτήν την πριν της πτώσεως.¹⁶²

Αμα τω σαλπίσματι της εβδόμης σάλπιγγος όλοι οι νεκροί θα αναστηθούν.¹⁶³ Μετά την ανάσταση των σωμάτων θα συνεχίσει να υπάρχει η ενότητα της διμερούς ανθρώπινης φύσης, η ενότητα ψυχής και σώματος, αφού ο θάνατος είναι αυτός που χώρισε τα δύο αυτά μέρη της φύσεως του ανθρώπου. Εδώ πρέπει να επισημανθεί και η αντίθεση του Γρηγορίου με τον Ωριγένη που δεχόταν την προϋπαρξη των ψυχών. Ο Γρηγόριος, παρό το γεγονός πως ακολουθούσε τις επιστημονικές εξελίξεις της εποχής του, ξεκάθαρα πιστεύει πως η ψυχή δημιουργείται εξ άκρας συλλήψεως και δεν προϋπάρχει ή δημιουργείται την 40^η ή την 80^η ημέρα της συλλήψεως.¹⁶⁴

Η διδασκαλία πως ο χωρισμός της ψυχής από το σώμα δεν καταργεί την υπόσταση του ανθρώπου, αποτελεί θεμελιώδη αλήθεια για τον Γρηγόριο. Για να πείσει περί τούτου, χρησιμοποιεί δύο παραδείγματα. Το πρώτο είναι από το χώρο της τέχνης και συγκεκριμένα της ζωγραφικής. Ο ζωγράφος γνωρίζει σε βάθος τα χρώματα. Γνωρίζει ποιά είναι τα αρχικά χρώματα, όπως και τι χρώμα θα υπάρξει, αν γίνει μια πρόσμειξη δύο βασικών χρωμάτων. Και μετά την ένωσή τους, γνωρίζει και πάλι τα αρχικά χρώματα. Το αυτό συμβαίνει και με τη σχέση ψυχής και σώματος. Η ψυχή έχει γνώση των στοιχείων, τα οποία συνέθεσαν το σώμα ακόμα και μετά τη διάλυσή τους. Με τη γνωστική της δύναμη «εφάπτεται αυτών» μέχρι της

¹⁶² Ιωάννου Σ. Ρωμανίδου, *Το προπατορικόν αμάρτημα*, Θεσσαλονίκη 2010, in toto.

¹⁶³ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί τελειότητος, και οποίον χρη είναι τον χριστιανόν, προς Ολύμπιον μοναχόν», PG 46, 277B.

¹⁶⁴ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 242. Βλ. και Σπύρου Ν. Τρωιανού, «Το έμβρυο στο Βυζαντινό κανονικό δίκαιο», Βυζαντιναί Μελέται, Αθήνα-Φραγκφούρτη 1991, σελ. 28-31.

στιγμής της ενώσεώς τους εκ νέου ώστε να γίνει ο ανακαινισμός του διαλυθέντος σώματος κατά τη Δευτέρα Παρουσία.¹⁶⁵

Το δεύτερο παράδειγμα το λαμβάνει από τη χώρα της κεραμικής. Πολλά και διάφορα αντικείμενα μπορούν, σημειώνει, να κατασκευαστούν από πηλό, όπως, αμφορείς, πιθάρια, στάμνες κλπ. Παρόλη την κοινή ύλη, το καθένα έχει τα δικά του χαρακτηριστικά και από αυτά γνωρίζεται. Όταν διαλυθούν σε μικρά κομμάτια και αναμειχθούν μεταξύ τους, είναι και πάλι ευδιάκριτο το ποιο κομμάτι ανήκε σε κάθε αντικείμενο. Έτσι και η ψυχή, η οποία αναγνωρίζει το σώμα της και επιστρέφει σε αυτό παρά την όποια διάλυση, παρά το γεγονός πως μπορεί το κάθε μέλος του σώματός της να βρίσκεται και σε άλλο σημείο.¹⁶⁶

Η ψυχή του ανθρώπου, κατά την ανάσταση, θα καταστεί όπως ήταν πριν από την πτώση της στην αμαρτία. Το ίδιο θα συντελεστεί και με το σώμα, το οποίο θα καταστεί θεϊκό κατά χάριν, όπως το σώμα του Αδάμ αμέσως μετά τη δημιουργία του.¹⁶⁷ Γι' αυτό λοιπόν, υπάρχει στενή σύνδεση μεταξύ της αναστάσεως, της αποκαταστάσεως και της Δευτέρας Παρουσίας.¹⁶⁸

«Διὸ τούτοις ἐπάγει καὶ τὸ ἀκόλουθον λέγων, ὅτι ἔξω τοῦ ἀρχαίου ἐστὶν οὐδέν...Εἰ δὲ ἐπεκράτησε λήθη τῶν γενομένων, θαυμάσης μηδέν. καὶ γὰρ τὰ νῦν ὄντα, λήθη καταληφθήσεται. ὅτε γὰρ εἰς κακίαν ἢ φύσις ἔρρεψε, λήθη τῶν ἀγαθῶν ἐγενόμεθα. ὅταν δὲ γένηται πρὸς τὸ ἀγαθόν, αὖθις ἡμῖν

¹⁶⁵ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 90-91.

¹⁶⁶ Ενθ. ανωτ.

¹⁶⁷ Γρηγορίου Νύσσης, «Εξηγήσεις ακριβής εις τον Εκκλησιαστήν του Σολομώντος, ομιλία Α'», PG 44, 633C.

¹⁶⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 243.

ή ἀνάλυσις, πάλιν τὸ κακὸν λήθη συγκαλυφθήσεται». ¹⁶⁹ Με τη Δευτέρα Παρουσία, θα ἐπέλθει η λήθη, ο εκμηδενισμός του κακού. Η κατάσταση που θα προσλάβει ο ἄνθρωπος, μετὰ την ἀνάσταση, θα εἶναι αἰώνια και ἀμετάβλητη, σε ἀντίθεση και πάλι με τον Ωριγένη, ο οποίος δέχεται μια ασώματη ἀποκατάσταση και μεταβλητή. ¹⁷⁰

Η ἀνάσταση ὁμως και η ἀποκατάσταση εἶναι το κίνητρο της ἐνσαρκώσεως του Θεού-Λόγου. Ο Χριστός εἶναι αὐτός που ἐνώνει με την ἐνσάρκωσή του τη ψυχή και το σῶμα εἰς τον αἰῶνα. Η κατὰ χάριν θέωση της ἀνθρώπινης φύσης και η ἐπαναφορὰ της στο «ἀρχαῖον κάλλος» εἶναι ἀποτέλεσμα της ἀγάπης της Ἀγίας Τριάδος. ¹⁷¹

Ανάσταση για τον Ἅγιο Γρηγόριο εἶναι: ...ή τῶν συνεζευγμένων μετὰ τὴν διάλυσιν ἐπάνοδος εἰς ἀδιάλυτον ἔνωσιν ἀλλήλοις συμφυομένων, ὡς ἂν ἡ πρώτη περὶ τὸ ἀνθρώπινον χάρις ἀνακληθεῖ, καὶ πάλιν ἐπὶ τὴν αἰδῖον ἐπανέλθοιμεν ζωὴν, τῆς ἐμμιχθείσης τῇ φύσει κακίας διὰ τῆς διαλύσεως ἡμῶν ἐκρυσείσης». ¹⁷²

Η σχέση της ἀνάστασης με την ἀποκατάσταση εἶναι βέβαιη, δεν μπορεῖ να υπάρξει ἀμφιβολία γι' αὐτήν. Η σχέση αὐτή ἔχει να κάνει με τον ὅλον ἄνθρωπο και ὄχι με ἓνα μόνο μέρος της διμερούς ἀνθρώπινης φύσεως, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ το Γρηγόριο, ὄχι μόνο σε ἓνα ἔργο του, ἀλλὰ σε ἀρκετὰ ἐξ αὐτῶν. ¹⁷³ Το θέμα της ἀναστάσεως του σώματος, εἶναι

¹⁶⁹ Γρηγορίου Νύσσης, «Εξήγησις ἀκριβῆς εἰς τον Ἐκκλησιαστήν του Σολομώντος, ομιλία Α'», PG 44, 633C και 636A.

¹⁷⁰ Ἀναστασίου Μαρά, *Η ἐσχατολογία του Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 244.

¹⁷¹ Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 244-245.

¹⁷² Γρηγορίου Νύσσης, «Λόγος κατηχητικὸς ο μέγας, Κεφ. ΙΣΤ'», PG 45, 52B-C.

¹⁷³ Ἀναστασίου Μαρά, *Η ἐσχατολογία του Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 245-246.

καθοριστικό στο θέμα της σωτηρίας, σε αντίθεση με τον Ωριγένη που διέκρινε μόνο ματαιότητα στο ανθρώπινο σώμα.¹⁷⁴

Με την κατάργηση του θανάτου και της φθοράς, επέρχεται μια ζωή μέσα στην αφθαρσία, στην οποία δεν έχει θέση ο θάνατος. Τα αναστημένα σώματα θα είναι αιθέρια και λεπτότατα.¹⁷⁵ Όσον αφορά στην ψυχή, δεν υπάρχει κάτι στην ύπαρξή της που μπορεί να την καταστήσει θνητή, ώστε να αναστηθεί κατά την ανάσταση. Η ψυχή δεν θα αναστηθεί, απλά θα επιστέψει το αναστημένο σώμα της. Ο Άγιος Ιωάννης ο Δαμασκηνός αναφέρει πως είναι ξεκάθαρο ότι στα μνημεία δεν τοποθετείται η ψυχή, αλλά το σώμα.¹⁷⁶ Συνεπώς η ανάσταση δεν δημιουργεί έναν νέο άνθρωπο, αλλά αποκαθιστά τον άνθρωπο στην πρωταρχική δόξα του.¹⁷⁷

Η ένδυση της ανθρώπινης φύσης με τους δερμάτινους χιτώνες αφορά στην πτώση: «καὶ ἐποίησεν Κύριος ὁ Θεός τῷ Ἀδὰμ καὶ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ χιτῶνας δερματίνους καὶ ἐνέδυσεν αὐτοὺς».¹⁷⁸ Οι δερμάτινοι χιτώνες δεν δόθηκαν εξ αρχής στον άνθρωπο, αλλά προσφέρθηκαν πρόσκαιρα για να μην γίνει αιώνιο το κακό, αλλά να αφανιστεί με τη διάλυση των δερμάτινων χιτώνων.¹⁷⁹ Η σημασία τους, κατά τον Άγιο, είναι σαφώς

¹⁷⁴ Κυριάκου (Γκάρυ) Νικ. Βατσικούρα, *Η έννοια του θανάτου κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*, Κατερίνη 1999, σελ. 340.

Προβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Λόγος κατηχητικός ο μέγας, Κεφ. ΣΤ'», 36Α-Β.

¹⁷⁵ Γρηγορίου Νύσσης, «Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως ὁ λόγος», PG 46, 108Α. «Ὅψει γὰρ τοῦτο τὸ σωματικὸν περιβόλαιον τὸν νῦν διαλυθέν τῷ θανάτῳ ἐκ τῶν αὐτῶν πάλιν ἐξυφαινόμενον, οὐ κατὰ τὴν παχυμερῆ ταύτην καὶ βαρεῖαν κατασκευήν, ἀλλ' ἐπὶ τὸ λεπτότερόν τε καὶ ἀερῶδες μετακλωσθέντος τοῦ νήματος, ὥστε σοι καὶ παρεῖναι τὸ ἀγαπώμενον, καὶ ἐν ἀμείνوني καὶ ἐρασμιωτέρῳ κάλλει πάλιν ἀποκαθίστασθαι».

¹⁷⁶ Ιωάννου Δαμασκηνού, «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», PG 95, 1221C. «Δῆλον δὲ, ὡς οὐχ αἱ ψυχαὶ ἐν τοῖς μνημείοις τίθενται, ἀλλὰ τὰ σώματα».

¹⁷⁷ Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα», PG. 46, 676D. καὶ Κυριάκου (Γκάρυ) Νικ. Βατσικούρα, *Η έννοια του θανάτου κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*, Κατερίνη 1999, σελ. 340-341.

¹⁷⁸ Γεν. 3, 21.

¹⁷⁹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 246.

αρνητική. Σε αυτούς αποδίδει τα ζώδη χαρακτηριστικά, τα οποία προσλαμβάνει ο άνθρωπος μετά την πτώση του.¹⁸⁰

Ο άνθρωπος ευρισκόμενος σε αυτήν την κατάσταση, στερείται την αθανασία που του προσέφερε ο Δημιουργός του και ο θάνατος γίνεται ένα με τη φύση του.¹⁸¹

Στον *Ε' Λόγο* του εις την προσευχήν, υπάρχει μία πολύ σημαντική αναφορά γι' αυτήν την κατάσταση από τον Άγιο Γρηγόριο: «Ὡς γὰρ ζῶντος ἐν ἡμῖν τοῦ Ἀδὰμ πάντες οἱ καθ' ἓνα ἕκαστον ἄνθρωποι, ἕως ἂν τοὺς δερματίνους τούτους χιτῶνας περὶ τὴν ἑαυτῶν βλέπωμεν φύσιν καὶ τὰ πρόσκαιρα φύλλα τῆς ὑλικῆς ταύτης ζωῆς, ἅπερ τῶν αἰδίων τε καὶ λαμπρῶν ἐνδυμάτων γυμνωθέντες κακῶς ἑαυτοῖς συνερράψαμεν, τρυφᾶς καὶ δόξας καὶ τὰς ἐφημέρους τιμὰς καὶ τὰς ὠκυμόρους τῆς σαρκὸς πληροφορίας ἀντὶ τῶν θείων περιβολαίων μετενδυσάμενοι».¹⁸²

Η αποκατάσταση θα φέρει τον τερματισμό της ένδυσης με τους δερματίνους χιτώνες, αφού η ανθρώπινη φύση θα επανέλθει στην προτέρα της αμαρτίας κατάσταση.¹⁸³

Όσον αφορά στη σάρκα, κατά την αρχαιότητα υπήρχαν δύο δεσπόζουσες παραδόσεις περί αυτής. Η μία, η φιλοσοφική, θεωρούσε τη σάρκα αίτιο της αμαρτίας και την αποδοκίμαζε, ενώ η δεύτερη, που στηριζόταν στην Αγία Γραφή και στην παράδοση των Πατέρων, θεωρούσε το σώμα ως τμήμα του κατ' εικόνα. Ο Γρηγόριος ακολουθεί εμφανέστατα

¹⁸⁰ Ενθ. ανωτ. σελ. 247.

¹⁸¹ Γρηγορίου Νύσσης, «Εξηγήσεις ακριβής εις τα άσματα των ασμάτων, Λόγος IB'», PG 44, 1021C-1024A.

¹⁸² Γρηγορίου Νύσσης, «Εις την προσευχήν, Λόγος Ε'», PG 44, 1184B.

¹⁸³ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 247.

τη δεύτερη παράδοση, αφού σέβεται το σώμα και το θεωρεί ναό του Αγίου Πνεύματος, όπως και ο Απόστολος Παύλος.¹⁸⁴

Ο Γρηγόριος πιστεύει ακράδαντα πως με την ανάσταση των ανθρωπίνων σωμάτων θα δοθεί ένα κοινό σώμα, ένα σώμα φωτός και Χριστού σε όλους τους ανθρώπους χωρίς εξαίρεση.¹⁸⁵

Ένας άλλος όρος που χρησιμοποιεί ο Γρηγόριος είναι η μεταστοιχείωση. Μεταστοιχείωση είναι η ενέργεια που θα δώσει στον άνθρωπο ένα λαμπρότερο σώμα, καθιστώντας τον υιός φωτός. Ωστόσο ο κάθε άνθρωπος θα διατηρήσει την μοναδικότητά του, την οποία θα χαρακτηρίζουν τα ιδιαίτερα χαρίσματά του. Ο Αν. Μαράς, αποδίδει την αναγκαιότητα της μεταστοιχείωσης στον μη αφανισμό όλων των στοιχείων του ανθρωπίνου σώματος, ακόμα και μετά τη διάλυσή του. Στηρίζει την άποψή του στην παραβολή του πλουσίου και του Λαζάρου¹⁸⁶, λέγοντας πως υπάρχουν σωματικά γνωρίσματα των δύο αναφερομένων προσώπων της παραβολής, αν και βρίσκονται στον Άδη μετά το θάνατό τους.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Ενθ. ανωτ.

Πρβλ. Α΄ Κορ. 6, 19. «ἢ οὐκ οἶδατε ὅτι τὸ σῶμα ὑμῶν ναὸς τοῦ ἐν ὑμῖν Ἁγίου Πνεύματος ἐστίν...»

¹⁸⁵ Γρηγορίου Νύσσης, «Προς τους πενθούντας επι τοις από τον παρόντος βίου προς τον αἶδιον μεθισταμένους», PG 46, 532D. «Ἀλλ' ὅτι γένος ἔσται τῶν πάντων ἓν, ὅταν ἓν σῶμα Χριστοῦ οἱ πάντες γενώμεθα. τῷ ἐνὶ χαρακτηρὶ μεμορφωμένοι, οὐκ ἀμφιβάλλομεν, πᾶσι κατὰ τὸ ἴσον τῆς θείας εἰκόνος ἐπιλαμπούσης».

¹⁸⁶ Λουκ. 16, 19-31.

¹⁸⁷ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 249-250.

Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, κεφ. ΚΖ'» PG 44, 225C. «Τὸ γὰρ ἐπιδιαμένειν τινὰ τῇ ψυχῇ, καὶ μετὰ τὴν διάλυσιν, σημεῖα τοῦ ἡμετέρου συγκρίματος, δείκνυσιν ὁ κατὰ τὸν ἄδην διάλογος, τῶν μὲν σωμάτων τῷ τάφῳ παραδοθέντων, γνωρίσματος δὲ τινος σωματικοῦ ταῖς ψυχαῖς παραμείναντος, δι' οὗ καὶ ὁ Λάζαρος ἐγνωρίζετο, καὶ οὐκ ἠγνοεῖτο ὁ πλούσιος».

Το ανθρώπινο σώμα, κατά τον Άγιο Γρηγόριο, δεν επιστρέφει στο μηδέν, απ' όπου προήλθε, στην ανυπαρξία, αλλά αναλύεται στα στοιχεία, από τα οποία είναι δημιουργημένο. Συνεχίζει την ύπαρξή του ως αέρας, γη, πυρ και νερό.¹⁸⁸

Κατά την ανάσταση, η ψυχή με το σώμα θα ενωθεί, όπως ακριβώς συνέβη και πριν από το θάνατο, δηλαδή την σύλληψη. Η αισθητή και η νοητή φύση ενώνονται με τρόπο υπέρλογο. Ο Γρηγόριος για το θέμα αυτό, όπως και πολλοί άλλοι Πατέρες και εκκλησιαστικοί συγγραφείς, χρησιμοποιεί τη Χριστολογία, και συγκεκριμένα την ένωση της θείας και την ανθρώπινης φύσης στο πρόσωπο του Χριστού, για να δώσει μια απάντηση στο θέμα της ένωσης της ανθρώπινης ψυχής με το ανθρώπινο σώμα.¹⁸⁹

Μια βασική παρατήρηση που έχει ήδη αναφερθεί, είναι πως ο Γρηγόριος πρώτα επισημαίνει και θέτει τα θεμέλια μιας γενικής ανάστασης των σωμάτων και έπειτα μιλά για αποκατάσταση.¹⁹⁰ Η ανάσταση είναι αναγκαία για το ανθρώπινο γένος. Χαρακτηρίζεται ως αναγκαία, επειδή η προπρωτική κατάσταση του ανθρώπου ήταν να ζει συνεχώς και όχι να γίνει θνητός. Αφού γι' αυτόν το σκοπό πλάσθηκε, έτσι πρέπει και να παραμείνει στην αιωνιότητα.¹⁹¹

¹⁸⁸ Κυριάκου (Γκάρυ) Νικ. Βατσικούρα, *Η έννοια του θανάτου κατά τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης*, Κατερίνη 1999, σελ. 345.

Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «Εις το άγιον Πάσχα», PG 46, 673B. και Γρηγορίου Νύσσης, «Περί ψυχής και αναστάσεως ο λόγος», PG 46, 20B.

¹⁸⁹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 252. Για το θέμα της ενώσεως των δύο φύσεων στο πρόσωπο του Χριστού, βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Γένεση και πηγές του Όρου της Χαλκηδόνας, Συμβολή στην ιστορικοκανονική διερεύνηση του Όρου της Δ' Οικουμενικής Συνόδου*, Θεσσαλονίκη 1986, in toto.

¹⁹⁰ Γρηγορίου Νύσσης, «Εις το, όταν υποτάγη Αυτώ τα πάντα, τότε και Αυτός ο Υιός υποταγήσεται τω υποτάξαντι αυτώ τα πάντα», PG 44, 1312D-1313B.

¹⁹¹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 254.

Η ανάσταση και η αποκατάσταση, λοιπόν, θα συντελεσθούν, για να επανέλθει ο άνθρωπος στο αρχαίον κάλλος, όχι για να καταδικαστεί αιώνια η ανθρωπίνη φύση. Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Χριστός, «ἔρχεται ὥρα ἐν ἣ πάντες οἱ ἐν τοῖς μνημείοις ἀκούσονται τῆς φωνῆς αὐτοῦ, καὶ ἐκπορεύονται οἱ τὰ ἀγαθὰ ποιήσαντες εἰς ἀνάστασιν ζωῆς, οἱ δὲ τὰ φαῦλα πράξαντες εἰς ἀνάστασιν κρίσεως».¹⁹² Η ανάσταση θα συμβεί για όλους τους ανθρώπους, δικαίους και αδίκους. Το πώς θα βιώσει ο καθένας την άκτιστη αυτή ενέργεια του Θεού, αυτό καθορίζεται από την πνευματική κατάσταση του κάθε ανθρώπου: είτε ως φως θεωτικό είτε ως πυρ φλέγον.

5. Η έννοια της εσχατολογικής υποταγής του Υιού στον Πατέρα

Με το θέμα της εσχατολογικής υποταγής του Υιού στον Πατέρα ασχολείται ο Άγιος Γρηγόριος στο έργο του «Εἰς το, Ὄταν υποταγῇ αὐτῷ τα πάντα, τότε καὶ αὐτός ο Υἱός υποταγῇσεται τῷ υποτάξαντι αὐτῷ τα πάντα».¹⁹³ Βασίζεται κυρίως σε ένα λόγο του Αποστόλου Παύλου, από την Α' προς Κορινθίους επιστολή: «ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τα πάντα, τότε καὶ Αὐτός ὁ υἱός ὑποταγῇσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τα πάντα».¹⁹⁴ Στην ερμηνεία που κάνει ο Γρηγόριος στο χωρίο αυτό μας δίνει τα πιο βασικά στοιχεία της διδασκαλίας του περί των εσχάτων. Θα σημειώσουμε κάποιες από τις θέσεις της διδασκαλίας αυτής, επειδή είναι πολύ διαφωτιστικές ως προς τον τρόπο σκέψης του Γρηγορίου.¹⁹⁵

Αρχικά έχουμε να κάνουμε με ένα έργο, το οποίο έχει χριστολογικό χαρακτήρα, λόγω της πολεμικής του Αγίου προς τους αιρετικούς της

¹⁹² Ιωαν. 5, 24-30.

¹⁹³ Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς το, ὅταν υποταγῇ αὐτῷ τα πάντα, τότε καὶ αὐτός ο Υἱός υποταγῇσεται τῷ υποτάξαντι αὐτῷ τα πάντα», PG 44, 1.304–1.326.

¹⁹⁴ Α' Κορ. 15, 28.

¹⁹⁵ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 328.

εποχής του, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν κατά κόρον το χωρίο αυτό, ώστε να θίξουν τη θεότητα του Χριστού και να τον παρουσιάσουν ως κτίσμα. Το χωρίο αυτό, όπως τονίζει ο Γρηγόριος, σχετίζεται με την ανάσταση των νεκρών κατά τη Δευτέρα Παρουσία, όταν όλα θα υποταχθούν στο Θεό-Πατέρα, δια του Θεού-Υιού. Εδώ ο Απόστολος ομιλεί κατ' αυτόν περί της ανθρώπινης φύσης του Κυρίου, η οποία έχει προσληφθεί και περί της καταργήσεως του θανάτου που θα συμβεί στα έσχατα, με αφετηρία την Ανάσταση του Κυρίου. Η ανθρώπινη φύση του Χριστού βεβαίως και υποτάσσεται στη θεία φύση Του, όπως υποτάσσεται και στη φύση του Πατρός, αφού η θεία φύση των Τριών Προσώπων της Αγίας Τριάδος είναι κοινή.¹⁹⁶

Γράφει χαρακτηριστικά ο Άγιος Γρηγόριος, «Ἡ τοῦ σώματος τούτου ὑποταγή αὐτοῦ λέγεται εἶναι τοῦ Υἱοῦ ὑποταγή, τοῦ ἀνακεκραμμένου πρὸς τὸ ἴδιον σῶμα, ὅπερ ἐστὶ ἡ Ἐκκλησία».¹⁹⁷ Στο πρόσωπο του Χριστού θα συντελεσθεῖ η εσχατολογική υποταγή ολόκληρης της ανθρώπινης φύσης του στον Πατέρα.

Κατά δεύτερον, έχουμε ως συνέπεια του προαναφερθέντος, πως, η εσχατολογική υποταγή του Υιού έχει σωτηριολογικό σκοπό, ο οποίος πραγματοποιείται μόνο δια του Χριστού και εν Χριστώ. «καὶ ἐπειδὴ πᾶν τὸ γενόμενον ἐν αὐτῷ σώζεται, ἢ δὲ σωτηρία διὰ τῆς ὑποταγῆς ἐρμηνεύεται».¹⁹⁸

Τρίτον, η σωτηρία του ανθρώπινου γένους δια Χριστού και εν Χριστώ σηματοδοτεῖ την κατάργηση της φθοράς και του θανάτου, των δερμάτινων χιτώνων. Κατά τη ρήση του Αποστόλου Παύλου, ο θάνατος είναι ο

¹⁹⁶ Ενθ. ανωτ. σελ. 329.

¹⁹⁷ Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς το, ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τα πάντα, τότε και αὐτός ο Υἱός ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τα πάντα», PG 44, 1317A-B.

¹⁹⁸ Ενθ. ανωτ. PG 44, 1324D

τελευταίος εχθρός που θα νικηθεί και αυτή είναι η ελπίδα της Εκκλησίας.¹⁹⁹ Αναφέρει ο Γρηγόριος: «ἐξαφανῖσαι καθόλου ἐκ τῶν ὄντων τὸν θάνατον, προαναιρεθείσης αὐτοῦ τῆς ἀμαρτίας, ἀφ' ἧς, καθὼς εἴρηται, τὴν βασιλείαν κατὰ τῶν ἀνθρώπων ὁ θάνατος ἔσχεν».²⁰⁰ Η εσχατολογική υποταγή του Υιού, δεν θα είναι μία υποταγή δουλική, αλλά «βασιλεία και ἀφθαρσία και μακαριότης».²⁰¹ Η προαίρεση και η ελεύθερη θέληση δεν θα καταπατηθούν, ούτε θα αποκατασταθούν. Θα αποκατασταθεί μόνο η ανθρώπινη φύση.²⁰²

Τέταρτον, η εσχατολογική υποταγή του Υιού στο Θεό-Πατέρα σημαίνει και την παντελή εξάλειψη του κακού. «Θεοῦ δὲ ὑποταγή ἐστὶν ἡ παντελής τοῦ κακοῦ ἀλλοτρίωσις».²⁰³ Αφού θα εκλείψει τελείως το κακό, θα φτάσει και στο τέλος του ο θάνατος, ο οποίος προήλθε από το κακό και την αμαρτία. Ο Θεός θα εισέλθει μέσα στην κτίση, αφού την ελευθερώσει από κάθε σπίλο, και θα καταστεί τα πάντα για τους πάντες.²⁰⁴ Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Γρηγόριος: «Δῆλον γὰρ ὅτι τότε ἀληθές ἔσται τὸ ἐν πᾶσι τὸν Θεὸν εἶναι, ὅταν μηδὲν κακὸν ἐνθεωρῇται τοῖς οὐσιν».²⁰⁵

Πέμπτο και τελευταίο των αναφορών, είναι πως όσοι ενωθούν κατά χάριν με το Θεό, θα ζήσουν ζωή μέσα στο φως της θεότητας. Η εξαφάνιση

¹⁹⁹ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 330.

²⁰⁰ Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς το, ὅταν υποταγή αὐτῷ τα πάντα, τότε και αὐτός ο Υἱός υποταγήσεται τῷ υποτάξαντι αὐτῷ τα πάντα», PG 44, 1316A.

²⁰¹ Ενθ. ανωτ. PG 44, 1325C

²⁰² Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 331.

²⁰³ Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς το, ὅταν υποταγή αὐτῷ τα πάντα, τότε και αὐτός ο Υἱός υποταγήσεται τῷ υποτάξαντι αὐτῷ τα πάντα», PG 44, 1316A.

²⁰⁴ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 332.

²⁰⁵ Γρηγορίου Νύσσης, «Εἰς το, ὅταν υποταγή αὐτῷ τα πάντα, τότε και αὐτός ο Υἱός υποταγήσεται τῷ υποτάξαντι αὐτῷ τα πάντα», PG 44, 1316C.

του κακού είναι προϋπόθεση της εν Χριστώ ζωής. «Ἀλλὰ μὴν οὐκ ἔστιν ἄλλως τοῦ κακοῦ χωρισθῆναι, μὴ τῷ Θεῷ διὰ τῆς ὑποταγῆς ἀνακραθέντας».²⁰⁶

Ένα άλλο χωρίο περί υποταγῆς, εντοπίζεται στην προς Φιλιππησίους επιστολή: «ἵνα ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων, καὶ πάσα γλῶσσα ἐξομολογήσῃται ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ πατρὸς».²⁰⁷ Στο χωρίο αυτό γίνεται λόγος για τη σωτηρία που θα ἐπέλθῃ ἀπὸ την υποταγή των ἀνθρώπων στο Θεό.

Κάποιοι μελετητές ἀναφέρουν πῶς στην ἐρμηνεία του Ἀγίου Γρηγορίου στον παραπάνω στίχο διακρίνεται μια διδασκαλία περί ἀποκατάστασης.²⁰⁸

Παρόλες ὅμως τις ἀναφορές του Γρηγορίου στο ζήτημα της ἐσχατολογικῆς υποταγῆς του Υἱοῦ στον Πατέρα, στο ἔργο του *Κατὰ Ἀρείου* και *Σαβελλίου* παρουσιάζει μια ἐντονη ἀμφιβολία σχετικά με την συντέλεση αὐτῆς της υποταγῆς. «Εἰ δέ ποτε πάνθ' ὑποταχθεῖν τῷ Υἱῷ (νῦν γὰρ οὐδέπω ὀρῶμεν πανθ' ὑποταγμένα αὐτῷ) ἐρεῖ· πάνθ' ὑποτέτακται μοι».²⁰⁹

Ἡ πρόταση αὐτή, που περιέχει ὑπόθεση, μας ἀποδεικνύει πῶς πιθανότερο εἶναι ἡ υποταγή αὐτή να θεωρεῖται ὡς θεωρητικὴ διερεύνηση, παρὰ ὡς ἓνα βέβαιο γεγονός. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο πρέπει να ἐρμηνευθεῖ και τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου.

²⁰⁶ Ενθ. ἀνωτ. PG 44, 1324A.

Βλ. και Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Ἀγίου Βλασίου Ἱεροθέου, *Ἡ ζωὴ μετὰ τὸν θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 332.

²⁰⁷ Φιλιππ. 2, 10-11.

²⁰⁸ Ἀναστασίου Μαρά, *Ἡ ἐσχατολογία τοῦ Ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Ἀθήνα 2002, σελ. 277.

²⁰⁹ Γρηγορίου Νύσσης, «*Κατὰ Ἀρείου και Σαβελλίου*», PG 45, 1292C.

6. Το καθαρτήριο πυρ και η αποκατάσταση των πάντων

Σε πολλά έργα του ο Γρηγόριος αναφέρεται στον ιαματικό χαρακτήρα της φωτιάς και τον χρησιμοποιεί σε πολλές από τις επίμερους διδασκαλίες του σχετικά με την αποκατάσταση. Θεωρεί πως ο άνθρωπος πρέπει να καθαρθεί από την αμαρτία στην προ του θανάτου ζωή του. Αν αυτό δεν συμβεί, τότε θα είναι επιτακτική η χρήση της καθαρτήριας φωτιάς, ώστε να καθαρισθεί από κάθε τι μιαρό και ρυπαρό που μολύνει την ψυχή του. Η καθαρτήρια αυτή φωτιά θα βιωθεί μετά το θάνατο και είναι προϋπόθεση, για να μετάσχει ο αμαρτωλός στη θέωση.²¹⁰

Η διδασκαλία του Γρηγορίου περί του καθαρτηρίου πυρός έχει φιλοσοφική προέλευση. Αυτός όμως χρησιμοποιεί τη μέθοδο και όχι τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι φιλόσοφοι.²¹¹

Το μετά θάνατον πυρ έχει γι' αυτόν θεραπευτικό χαρακτήρα, τα δεινά του Άδου είναι θεραπευτικά, και επομένως δεν είναι αιώνια. Με το μετά θάνατον πυρ θα επέλθει το τέλος του Άδου και έτσι οι ψυχές που βρίσκονται εκεί καθαιρόμενες, θα μπουν και αυτές στην αιωνιότητα.²¹²

Το κακό και η αμαρτία πρέπει να επιστρέψουν στην ανυπαρξία, από εκεί όπου προήλθαν ως παροδικά και άστατα, αφού δεν πήραν την υπόστασή τους από το Θεό. Αυτό πρέπει να θεωρηθεί όχι ως αποκατάσταση στη σωτηρία των ήδη καταδικασθέντων αμαρτωλών, αλλά ως διακοπή της ύπαρξης της αιτίας της καταδίκης, της αμαρτίας. Ο Άγιος δεν κάνει πουθενά λόγο για σωτηρία των καταδικασθέντων, αλλά αναφέρει και εξετάζει το κακό και την αμαρτία. Οι καταδικασθέντες θα

²¹⁰ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 266.

²¹¹ Ενθ. ανωτ.

²¹² Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 303.

συνεχίσουν να κολάζονται και να βιώνουν την Κόλαση. Δεν ταυτίζεται η εξαφάνιση του κακού δια της αποκαταστάσεως στην προ της πτώσεως κατάσταση με την αποκατάσταση των αμαρτωλών και κολασμένων.²¹³

Η βίωση της Κολάσεως, κατ' σύμφωνα με την ορθόδοξη αντίληψη είναι η έλλειψη της θεοπτίας, η παρουσία του Θεού ως πυρός, και όχι η απουσία Του.²¹⁴

Στο έργο του *Περί ψυχής και αναστάσεως*, αναφέρει ένα παράδειγμα: «...ὥσπερ τὴν ἐμμιχθεῖσαν τῷ χρυσίῳ ὕλην οἱ διὰ πυρὸς ἐκκαθαροῦντες οὐ μόνον τὸ νόθον τῷ πυρὶ τήκουσιν, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην καὶ τὸ καθαρὸν τῷ κιβδήλῳ συγκατατίθεται, καὶ κείνου δὲ δαπανωμένου τοῦτο μένει· οὕτω καὶ τῆς κακίας τῷ ἀκοιμήτῳ πυρὶ δαπανωμένης, ἀνάγκη πᾶσα καὶ τὴν ἐνωθεῖσαν αὐτῇ ψυχὴν ἐν τῷ πυρὶ εἶναι, ὥς ἂν τὸ κατεσπαρμένον νόθον καὶ ὑλῶδες καὶ κιβδηλον ἀπαναλωθῇ τῷ αἰωνίῳ πυρὶ δαπανώμενον».²¹⁵

Ὅπως δηλ. οι χρυσοχόοι ρίχνουν στη φωτιά τον χρυσό, ώστε να τον καθαρίσουν από κάθε κράση με άλλα νόθα υλικά, έτσι και η ψυχή καθαρίζεται, μέσω του πυρός, από κάθε πρόσμιξη με την κακία. Ὅτι κιβδηλο και νόθο θα κατακαεί στο πυρ. Στην ουσία η φωτιά αυτή είναι ο ίδιος ο Θεός, ο οποίος ενεργεί ως Φως για τους δικαίους και ως φωτιά που καίει κάθε κακία για τους αδίκους²¹⁶

²¹³ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 267.

²¹⁴ Μητρ. Ναυπάκτου Ιεροθέου, *Εμπειρική Δογματική*, Τομ. Β', Λεβαδεία 2011, σελ. 482.

²¹⁵ Γρηγορίου Νύσσης, «*Περί ψυχής και αναστάσεως ο λόγος*», PG 46, 100A.

²¹⁶ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 267. Πρβλ. Γρηγορίου Νύσσης, «*Λόγος κατηχητικός ο μέγας*», PG 45, 69A.

Ο σκοπός του πυρός είναι να επαναφέρει την καθαρότητα στον άνθρωπο, απαλάσσοντάς τον από τις αμαρτίες του.²¹⁷ Αυτό το επιβεβαιώνει επικαλούμενος το γεγονός αυτό, μέσω του χωρίου 16, 19 του *Ευαγγελίου του Λουκά* και της σχετικής ερμηνείας που επιχειρεί.²¹⁸

Το πυρ, για το οποίο γίνεται λόγος, δεν είναι η φωτιά που γνωρίζουμε στην παρούσα ζωή, αφού δεν μπορεί να σβησθεί κατά τον Γρηγόριο,²¹⁹ εφόσον είναι ο ίδιος ο Θεός.

Η διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου περί του καθαρτηρίου πυρός, το οποίο είναι θεραπευτικό, παρεξηγήθηκε από πολλούς και κυρίως δυτικούς ερευνητές, που το συνέδεσαν με το δυτικό καθαρτήριο πυρ ή αλλιώς *purgatorium*.²²⁰

Το καθαρτήριο πυρ ή *purgatorium* αποτελεί για τους δυτικούς μια αναγκαιότητα, ώστε να ξεχρεώσουν τις αμαρτίες που οφείλουν οι ψυχές και δεν πρόλαβαν να τις ξεχρεώσουν στην επίγεια ζωή. Την αναγκαιότητα αυτήν την υποβάλει το γεγονός της θεώρησης του Παραδείσου και της Κολάσεως υπό το νομικό πρίσμα της ανταμοιβής και της τιμωρίας.²²¹

Πρώτη εμφάνιση του όρου βρίσκεται τον 13^ο αι. μ. Χ. και συγκεκριμένα στις 6 Μαρτίου του έτους 1254 μ. Χ. σε επιστολή του Πάπα

²¹⁷ Γρηγορίου Νύσσης, «Εξήγησις ακριβής εις τα άσματα των ασμάτων, ομιλία ΙΓ'», PG 44 1037D.

²¹⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 269.

²¹⁹ Γρηγορίου Νύσσης, «Λόγος κατηχητικός ο μέγας, κεφ. Μ'», PG 45, 104D-105A. «Πῦρ γάρ ἀκούων, ἄλλο τι παρὰ τοῦτο νοεῖν ἐδιδάχθης, ἐκ τοῦ προκεῖσθαι τι τῷ πυρὶ ἐκείνῳ ὃ ἐν τούτῳ οὐκ ἔστι. Τὸ μὲν γὰρ οὐ σβέννυται· τούτου δὲ πολλὰ παρὰ τῆς πείρας ἐξεύρηται τὰ σβεστήρια· πολλή δὲ τοῦ σβεννυμένου πρὸς τὸ μὴ παραδεχόμενον σβέσιν ἢ διαφορά».

²²⁰ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 270.

²²¹ Νίκου Ματσούκα, *Δογματική Β'*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 547-548.

Ιννοκεντίου. Η ανάπτυξη όμως της διδασκαλίας αυτής συνέβη μεταξύ των ετών 1150 και 1200 μ. Χ.²²²

Η μεταρρύθμιση κλόνισε συθέμελα πολλές από τις διδασκαλίες των Ρωμαιοκαθολικών, μεταξύ αυτών και αυτής του *purgatorium*. Οι θεολόγοι της Δύσης προσπάθησαν να τις βασίσουν σε αγιογραφικές πηγές, όχι πάντα με επιτυχή τρόπο. Η κάθαρση, για τη θεωρία αυτή, είναι προσωρινή και συμβαίνει μόνο στην κατάσταση μεταξύ Παραδείσου και Κολάσεως, στη μέση κατάσταση των ψυχών. Μια άλλη θέση των υποστηρικτών της διδασκαλίας του *purgatorium* είναι πως ο ίδιος ο Πάπας μπορούσε να ρυθμίσει με συγχωροχάρτια την τύχη των καταδικασθέντων και να σώσει ψυχές από το καθαρτήριο²²³, ενώ άλλοι τρόποι σωτηρίας τους είναι οι ελεημοσύνες, οι προσευχές και οι λειτουργίες.²²⁴

Ο Γρηγόριος δεν έχει στα κείμενά του διδασκαλίες παρόμοιες με αυτές των δυτικών, παρόλο που πολλοί του τις χρεώνουν. Σε αντίθεση ακόμα και με τον Ωριγένη, δεν θεωρεί το καθαρτήριο πυρ ως υποχρεωτικό για όλους, αλλά ως μια κάθαρση που σκοπό έχει μόνο την εξάλειψη της αμαρτίας και την επαναφορά στην προ της πτώσεως κατάσταση.²²⁵

Ένας από τους «κατήγορους» του Γρηγορίου ήταν και ο καθηγητής Π. Τρεμπέλας, ο οποίος διακρίνει στον Άγιο Γρηγόριο διδασκαλίες των Δυτικών περί του καθαρτηρίου πυρός. Η κατά γράμμα ερμηνεία των λεγομένων του Αγίου ίσως θα οδηγούσε σε ένα συμπέρασμα παρόμοιο με αυτό του Τρεμπέλα²²⁶, η όλη όμως μελέτη των έργων του και η ερμηνεία

²²² Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 270.

²²³ Νίκου Ματσούκα, *Το πρόβλημα του κακού*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 199.

²²⁴ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 271.

²²⁵ Ενθ. ανωτ. σελ. 271-272.

²²⁶ Π. Ν. Τρεμπέλα, «Μέση κατάστασις των ψυχών», στη Θ.Η.Ε., Τομ. 8^{ος}, 1013-1018.

Βλ. και Π. Ν. Τρεμπέλα, *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας*, Τομ. 3^{ος}, Αθήνα 1961, σελ. 427-428.

σύμφωνα με το πνεύμα του, αποδεικνύει πως ο Γρηγόριος δεν δέχτηκε ποτέ μια τέτοια θεωρία.

Ο Γρηγόριος, στην ερμηνεία του *Εις τον έκτον ψαλμόν, περί της Ογδόης* (ενν. ημέρας), αναφέρει το καθαρτήριο πυρ, τονίζοντας όμως παράλληλα και το ατελεύτητο των τιμωριών της Κολάσεως.²²⁷ Μία άλλη παρατήρηση που μπορεί να γίνει είναι πως δεν αναφέρεται πουθενά, σε κανένα από τα έργα του, μετάθεση ενός αμαρτωλού στον Παράδεισο εξαιτίας του καθαρτηρίου πυρός. Η μετοχή της Κολάσεως για τους αμαρτωλούς είναι σαφώς αιώνια και αμετάβλητη, ακόμα και μετά το καθαρτήριο πυρ. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να αναφερθεί επίσης πως σχεδόν κανείς από τους δυτικούς υποστηρικτές του *purgatorium*, δεν χρησιμοποιεί τον Γρηγόριο Νύσσης ως θεολογικό του έρεισμα.²²⁸

Καταδικάζοντας ο Θεός, στην Παλαιά Διαθήκη, πρόσωπα που τελούν εν αδικία και αμαρτία, προτυπώνει τη μελλοντική καταδίκη των αμαρτωλών, κατά το Γρηγόριο.²²⁹ Μια άλλη κύρια διδασκαλία του Γρηγορίου για τη διαφορά μεταξύ των δικαίων και των αδίκων στην μέλλουσα ζωή, είναι πως μεταξύ τους υπάρχει χάσμα αδιαπέραστο. Κανείς δεν μπορεί να διέλθει από την μία κατάσταση στην άλλη εκουσίως ή ακουσίως, ούτε δαίμονες αλλά ούτε άνθρωποι. Λέει ξεκάθαρα «Ἄκων μὲν οὖν οὐκ ἂν ἔτι ὑπέμεινε τὸ μὴ δύνασθαι τὸ δαιμόνιον διαβῆναι τὸ χάσμα, καὶ ἐν τῷ χορῷ τῶν ὁσίων γενόμενον μετακινήσαι τὸν ἅγιον· ἐκὼν δὲ οὐκ ἂν τοῦτο ἐποίησε, τῷ μήτε βούλεσθαι ἐπιμιχθῆναι τοῖς κακοῖς, μήτε δύνασθαι».²³⁰ Κάθε αντίθετη άποψη είναι καταδικαστέα και πλανεμένη για

²²⁷ Γρηγορίου Νύσσης, «*Εις τον έκτον ψαλμόν, περί της Ογδόης*», PG 44, 613A.

²²⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 272.

²²⁹ Γρηγορίου Νύσσης, «*Εις την επιγραφὴν των ψαλμών, πρώτον βιβλίον, κεφάλαιον Δ΄*», PG 44, 448C.

²³⁰ Γρηγορίου Νύσσης, «*Περί της εγγαστριμύθου, προς Θεοδόσιον επίσκοπον επιστολή*», PG 45 109A.

το Γρηγόριο.²³¹ Κατά την εσχάτη ημέρα δεν θα υπάρχει δυνατότητα μετάνοιας για τα στρεβλά έργα. Οι καταδικασμένοι θα μείνουν ως έχουν, αφού κανείς τους δεν μπορεί να βελτιώσει τη θέση του.²³² Πρόσωπα, όπως ο προδότης Ιούδας Ισκαριώτης, που έχουν την κακία ριζωμένη μέσα στην καρδιά τους, θα ζουν για πάντα την κόλαση της καθάρσεως «εις άπειρον».²³³

Σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, η οποία είναι ξεκάθαρη για τον Γρηγόριο, συμπεραίνεται πως η Κόλαση είναι αιώνια. Άρα μια πλήρης αποκατάσταση των αμαρτωλών που καταδικάσθηκαν να ζουν την Κόλαση, είναι περισσότερο μια ευχή του Αγίου Γρηγορίου, η οποία αναφέρεται σε ένα θεωρητικό επίπεδο, παρά η αδιασάλευτη πίστη του για την Όγδοη Ημέρα.²³⁴

Πρέπει να τονισθεί πως για το Γρηγόριο οι όροι αιώνιος και αιωνιότητα δεν έχουν την έννοια της χρονικής περιόδου χωρίς τέλος.²³⁵ Όταν εξαφανιστεί το κακό από τον αμαρτωλό άνθρωπο, τότε η φλόγα που έκαιγε το κακό, θα μεταλλαχθεί και θα καίει πλέον τη συνείδηση του αμαρτωλού, ο οποίος θα βιώνει κάθε πράξη του ενάντια στο θέλημα του Θεού που έκανε όσο βρισκόταν στην επίγεια ζωή. Η φωτιά, όπως προαναφέρθηκε, δεν έχει τιμωρητικό ρόλο, αλλά ιαματικό. Ο Ωριγένης πίστευε πως οι τύψεις της συνειδήσεως και τα βάσανα της Κολάσεως

²³¹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 274.

²³² Γρηγορίου Νύσσης, «Εις την επιγραφήν των ψαλμών, δεύτερον βιβλίον, κεφάλαιον ΙΑ΄», PG 44, 548C-D.

²³³ Γρηγορίου Νύσσης, «Περί των νηπίων προ ώρας αφαρπαζομένων», PG 46, 184A. «Τοιούτον γάρ καὶ περὶ τοῦ Ἰούδα διὰ τῆς εὐαγγελικῆς φωνῆς ἐδιδάχθημεν...τῷ μὲν γὰρ διὰ τὸ βάθος τῆς ἐμφυείσης κακίας εἰς ἄπειρον παρατείνεται ἢ διὰ τῆς καθάρσεως κόλασις».

²³⁴ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 274.

²³⁵ Στυλιανού Παπαδοπούλου, *Γρηγόριος Νύσσης*, Κατερίνη 1987, σελ. 37.

επέρχονται ως τιμωρία στους καταδικασθέντες.²³⁶ Ο Γρηγόριος δέχεται πως «η φωτιά εξαγνίζει τον άνθρωπο από την επιθυμία των υλικών, δίνοντάς του παράλληλα τη δυνατότητα να επιθυμεί τα αγαθά. Από την άλλη όμως η αδυναμία να γευθεί αυτά τα αγαθά είναι πλέον το αιώνιό του μαρτύριο».²³⁷

Αλλά το κατ' εξοχήν επιχείρημα του Αγίου Γρηγορίου για το αιώνιο της Κολάσεως και για το είδος της αποκατάστασης που περιέχει στα κείμενά του, υπάρχει στο έργο του *Περί ψυχής και αναστάσεως*. Όπως γράφει ο Άγιος: «Ἄλλ' ὥσπερ παρὰ τὸν βίον ὁ δεσμώτης τε καὶ ἄνετος, ἔχουσι μὲν ἀμφοτέρω παραπλησίως τῷ σώματι, πολλή δὲ μεταξύ ἀμφοτέρων ἢ καθ' ἡδονήν τε καὶ λύπην διαφορὰ· οὕτως χρῆναι τῶν ἀγαθῶν τε καὶ κακῶν ἐν τῷ μεταξύ ταῦτα χρόνῳ λογίζεσθαι τὸ διάφορον».²³⁸ Το παράδειγμα για την κατάσταση που βιώνουν δύο άνθρωποι, ένας ελεύθερος και ένας φυλακισμένος διευκρινίζει αρκετά σαφώς την έννοια της αποκατάστασης. Και οι δύο αυτοί έχουν κοινό σώμα, αλλά ο μὲν έχει ευχαρίστηση λόγω της ελευθερίας του, ο δε έχει λύπη λόγω των δεσμών του. Το ίδιο θα συμβεί και κατά την αιώνιο ζωή.

Η αποκατάσταση, λοιπόν, είναι καθολική, αφορά σε όλη την ανθρωπότητα, η οποία θα χωριστεί από το κακό. Ο κάθε άδικος άνθρωπος όμως θα έχει την ενθύμηση της αδικίας και των πράξεών του.²³⁹

²³⁶ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 275.

²³⁷ Ενθ. ανωτ.

²³⁸ Γρηγορίου Νύσσης, «*Περί ψυχής και αναστάσεως ο λόγος*», PG 46, 160A-B.

²³⁹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 276.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ ΠΕΡΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Τα έργα του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης δεν θα πρέπει να αξιολογηθούν με βάση κάποια φιλολογική ερμηνεία ή κάποιες φιλοσοφικές προϋποθέσεις, παρά μόνο με βάση την διδασκαλία της Εκκλησίας και των Πατέρων της. Αρκεί το γεγονός πως η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος (787 μ.Χ.) σε πολύ μεταγενέστερο χρόνο της εποχής του Αγίου Γρηγορίου τον ονόμασε «πατέρα πατέρων», ώστε να αρθούν όλες οι αμφιβολίες σχετικά με το πρόσωπο και τον ορθόδοξο χαρακτήρα της διδασκαλίας του.²⁴⁰

Εκτός αυτού όμως υπάρχουν στην Ορθόδοξη Παράδοση μεγάλοι Πατέρες, οι οποίοι αναφέρθηκαν στη διδασκαλία περί αποκαταστάσεως των πάντων του Αγίου Γρηγορίου με τρόπο που να αφήνουν άθικτη την ορθοδοξία του ιερού πατρός. Ειδικότερα θα αναφερθούμε εν προκειμένω στους Άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, τον Αββά Βαρσανούφιο της Γάζας, τον Άγιο Αναστάσιο Σιναΐτη, τον Άγιο Γερμανό πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και τον Άγιο Μάρκο επίσκοπο Εφέσου τον Ευγενικό.

²⁴⁰ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 334.

1. Η ερμηνεία του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού στην περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης

Ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, γόνος επιφανούς οικογένειας με καταγωγή από την Κωνσταντινούπολη, επηρέασε όσο κανείς άλλος την θεολογία. Πολέμιος των αιρέσεων, μέγιστος θεολόγος και γνήσιος ασκητής έγινε ο οδοδείκτης της ορθοδόξου πίστεως στην εποχή του για περισσότερα από είκοσι χρόνια.²⁴¹

Εκτός των άλλων, στο έργο του *Πεύσεις*, και *αποκρίσεις* και *ερωτήσεις*, στο οποίο απαντά σε 79 απορίες σχετικά με τη Βίβλο,²⁴² αναφέρεται ειδικά στο θέμα της αποκατάστασης των πάντων.

Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «Τρεῖς ἀποκαταστάσεις οἶδεν ἡ Ἐκκλησία. Μίαν μὲν τὴν ἐκάστου κατὰ τὸν τῆς ἀρετῆς λόγον· ἐν ἣ ἀποκαθίσταται, τὸν ἐπ’ αὐτῷ λόγον τῆς ἀρετῆς ἐκπληρώσας. Δευτέραν δὲ, τὴν τῆς ὅλης φύσεως ἐν τῇ ἀναστάσει. Τὴν εἰς ἀφθαρσίαν καὶ ἀθανασίαν ἀποκατάστασιν. Τρίτην δὲ ἡ καὶ μάλιστα κατακέχρηται ἐν τοῖς ἑαυτοῦ λόγοις ὁ Νύσσης Γρηγόριος, ἔστιν αὕτη, ἡ τῶν ψυχικῶν δυνάμεων τῇ ἁμαρτία ὑποπεσουσῶν, εἰς ὅπερ ἐκτίσθησαν πάλι ἀποκατάστασιν. Δεῖ γὰρ, ὥσπερ τὴν ὅλην φύσιν ἐν τῇ ἀναστάσει τῆς σαρκὸς ἀφθαρσίαν χρόνῳ ἐλπίζομένῳ ἀπολαβεῖν· οὕτω καὶ τὰς παρατραπείσας τῆς ψυχῆς δυνάμεις, τῇ παρατάσει τῶν αἰώνων ἀποβαλεῖν τὰς ἐντεθείσας αὐτῇ τῆς κακίας μνήμας· καὶ περάσασαν τοὺς πάντας αἰῶνας, καὶ μὴ εὐρίσκουσιν στάσιν, εἰς τὸν Θεὸν ἐλθεῖν τὸν μὴ ἔχοντα πέρας. Καὶ οὕτως τῇ ἐπιγνώσει οὐ τῇ

²⁴¹ Παναγιώτου Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Τομ. Α', Αθήνα 2005, σελ. 316.

²⁴² Δημητρίου Τσάμη, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 185.

μεθέξει τῶν ἀγαθῶν ἀπολαβεῖν τὰς δυνάμεις, καὶ εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκαταστῆναι, καὶ δειχθῆναι τὸν δημιουργὸν ἀναίτιον τῆς ἁμαρτίας».²⁴³

Ο Ἅγιος Μάξιμος θέτει την αποκατάσταση σε απολύτως σύμφωνα με την Ορθόδοξη Παράδοση θεολογικό και σωτηριολογικό πλαίσιο. Κατ' αυτόν υπάρχουν τρεις αποκαταστάσεις. Μία είναι η διόρθωση του κάθε ανθρώπου κατὰ τη φύση του και τη βούλησή του, δεύτερη είναι η αποκατάσταση της φύσης και ὅλης της κτίσης ἀπὸ τη φθορά με την ἀνάσταση και η τρίτη είναι η αποκατάσταση των αμαρτωλῶν ψυχῶν, με την ἐννοια της αποβολῆς ἀπὸ μέρους τους της μνήμης του κακοῦ κατὰ τη διάρκεια της χρονικῆς παρατάσεως δια μέσου των αἰώνων.²⁴⁴ Με τον τρόπο αυτόν, επισημαίνει ο Ἅγιος Μάξιμος, οἱ αμαρτωλοὶ θα ἔχουν μόνο «ἐπίγνωση» και ὄχι «μέθεξη» του ἀγαθοῦ, την οποία θα ἔχουν αποκλειστικά και μόνο οἱ δίκαιοι, ο δε Θεός ως δημιουργός των πάντων αποδεικνύεται «ἀναίτιος τῆς ἁμαρτίας».

Ἡ παράταση λοιπὸν των αἰώνων είναι το πλαίσιο, μέσα στο οποίο κάθε αμαρτωλή ψυχή θα αποβάλει εσχατολογικά τις μνήμες της κακίας, ἀφοῦ το κακό είναι μη ὄν, και ως μη ὄν δεν ἔχει υπόσταση και ἄρα δεν μπορεῖ να παραμένει ἀτελεύτητα ως μνήμη. Ο ἀφανισμός του κακοῦ και η στιγμή της κολάσεως²⁴⁵ είναι η λήθη του. Τότε οἱ ψυχές που είναι κατακλυσμένες ἀπὸ το κακό θα ἀποκατασταθοῦν στην πρώτη τους φύση, ἀλλὰ με «ἐπίγνωση» των ἀγαθῶν και ὄχι με τη «μέθεξή» τους.²⁴⁶

Ο Θεός θα συνέξει στον εαυτό Του, στο «αἰὲν εἶναι», τους ἀγγέλους και τους δικαίους ἀνθρώπους, ἐνῶ στο «αἰὲν φευ εἶναι» τους ἀδίκους και

²⁴³ Μαξίμου Ομολογητοῦ, «Πεύσεις, και ἀποκρίσεις και ἐρωτήσεις», PG 90, 769A-C.

²⁴⁴ Νίκου Ματσούκα, *Δογματικὴ Β'*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 550.

²⁴⁵ Νίκου Ματσούκα, *Το πρόβλημα του κακοῦ*, Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 200.

²⁴⁶ Νίκου Ματσούκα, *Δογματικὴ Β'*, Θεσσαλονίκη 2010, σελ. 550.

αμαρτωλούς.²⁴⁷ Ο Θεός περιλαμβάνει τα πάντα, λόγω της απειροδύναμης αγάπης Του, απλά ο καθένας θα Τον βιώσει ως φως ή ως πυρ, ανάλογα με την πνευματική του κατάσταση.²⁴⁸

Η διάκριση που κάνει ο Μάξιμος για τις τρεις αυτές έννοιες της αποκατάστασης, δείχνει πως κάθε αναφορά της αποκαταστάσεως από το Γρηγόριο μπορεί να έχει μία από αυτές τις τρεις έννοιες. Αυτός είναι και ο κυριότερος λόγος που υπάρχει μια σύγχυση και ποικιλία απόψεων σχετικά με τις διδασκαλίες του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης.²⁴⁹

Η «επίγνωση» των αγαθών που αναφέρει ο Άγιος Μάξιμος στο έργο του δεν αποτελεί καρπό επιδίωξης των αμαρτωλών ψυχών, αλλά συνδέεται στενά με την απώλεια της μνήμης, δηλ. με τη λήθη του κακού, που θα υπάρξει ως συνέπεια της χρονικής παρατάσεως της μνήμης του κακού δια μέσου των αιώνων. Οι κολασμένοι με άλλα λόγια θα χάσουν την οδύνη, παρόλο που θα κολάζονται με το σατανά, όμως δεν θα θεωθούν, γιατί δεν θα μετέχουν στο αγαθό που είναι μόνος ο Θεός. Άλλωστε στην Εκκλησία, όπως τόνισε ο Ν. Ματσούκας, δεν υπάρχει ουτοπία αλλά αγαθοτοπία.²⁵⁰

Για τον Άγιο Μάξιμο δεν υπάρχει κανένα ίχνος κάποιας μη ορθόδοξης διδασκαλίας του Ωριγένους στη διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου περί αποκαταστάσεως των πάντων. Η αιωνιότητα της

²⁴⁷ Ιερομονάχου Αρτεμίου Ραντοσάβλιεβιτς, *Το μυστήριο της σωτηρίας, κατά τον Άγιον Μάξιμον τον Ομολογητήν*, Αθήνα 1975, σελ. 205.

²⁴⁸ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατον*, Λεβαδεία 2005, σελ. 337.

Βλ. Νίκου Ματσούκα, *Κόσμος-Άνθρωπος-Κοινωνία, Κατά τον Άγιο Μάξιμο Ομολογητή*, Αθήνα 2014, σελ. 92-98.

²⁴⁹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 282-283.

²⁵⁰ Νίκου Ματσούκα, *Ο Σατανάς*, Θεσσαλονίκη 2005, σελ. 215-216.

Κολάσεως είναι αδιαμφισβήτητη για τον Γρηγόριο, όπως και για τον Άγιο Μάξιμο, και αυτό συνιστά την ειδοποιό διαφορά της διδασκαλίας τους από εκείνη του Ωριγένη. Οι καταδικασμένοι δεν θα μετέχουν στην θέωση, όπως προαναφέρθηκε, αλλά θα απολέσουν μόνο τη μνήμη του κακού. Έτσι κατανοεί ο Άγιος Μάξιμος την περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία του Γρηγορίου Νύσσης.

2. Το πατερικό κύρος του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης σε συνάρτηση με την περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία του

Παρόλο που η Εκκλησία δεν αποδέχθηκε επίσημα ποτέ την διδασκαλία περί αποκαταστάσεως των πάντων του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, που λόγω της παρεμφερούς διδασκαλίας του Ωριγένη ήταν παρεξηγήσιμη στα πλαίσια της Ορθόδοξης Παράδοσης, το κύρος του και η θεολογική αξία των έργων του ιερού πατρός δεν αμφισβητήθηκαν ποτέ και από κανέναν ορθόδοξο θεολόγο.²⁵¹

Πρώτος που επικυρώνει τη διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης είναι ο σύγχρονός του αυτοκράτωρ Θεοδόσιος. Τον αναφέρει ως *Στύλο της Ορθοδοξίας και Κανόνα πίστεως* σε διάταγμά του που εξέδωσε το 381 μ.Χ., ενώ βρισκόταν στην Ηράκλεια του Πόντου.²⁵² Η σημασία του διατάγματος αυτού έγκειται στο ότι όποιος δεν συμφωνούσε με τις θέσεις του Γρηγορίου θεωρούνταν αιρετικός και εκτός της Εκκλησίας.

Η εκτίμηση που έτρεφε η αυτοκρατορική αυλή για το πρόσωπο του Γρηγορίου, σε συνδυασμό με τη ρητορική του δεινότητα, φαίνεται και από

²⁵¹ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, «Η Θεολογική Σχολή της Θεσσαλονίκης και ο ιερός Αυγουστίνος», στο: *Θεολογία* 89, 2, Αθήνα 2018, σελ. 79.

²⁵² Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγοι για τον θάνατο και το πένθος Παραμυθητικοί*, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 25

το γεγονός ότι ανατέθηκε σε αυτόν η εκφώνηση του επικήδειου λόγου της κόρης του αυτοκράτορα Πουλχερίας, αλλά και της συζύγου του Πλακίλλας, περιβάλλοντας με τον τρόπο αυτό, με περισσότερο κύρος το πρόσωπο του Γρηγορίου.²⁵³

Αναφορά στην περί αποκαταστάσεως των πάντων διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης γίνεται ήδη στις αρχές του 6^{ου} αι. στην ασκητική γραμματεία. Συγκεκριμένα, κάποιος μοναχός έθεσε ερώτηση με δογματικό περιεχόμενο προς τον μεγάλο Γέροντα Βαρσανούφιο, ασκητή στην περιοχή της Γάζας.²⁵⁴ Η ερώτηση αφορούσε το πώς είναι δυνατόν να γίνεται αποδεκτή από ένα τόσο μεγάλο πατέρα της Εκκλησίας, όπως ο Γρηγόριος Νύσσης, η διδασκαλία του Ωριγένους περί του τέλους της Κολάσεως και για ποιο λόγο δεν υπάρχει απόλυτη συμφωνία στους Πατέρες περί μιας διδασκαλίας, με αποτέλεσμα κάποιες να μην είναι απόλυτα συνυφασμένες με την Ορθόδοξη πίστη.²⁵⁵

Ο Αββάς Βαρσανούφιος τονίζει το ότι οι Άγιοι Πατέρες, παρόλη τους την αγιότητα, δεν μπόρεσαν να φτάσουν στην πλήρη κατανόηση όλων των μυστηρίων του Θεού.²⁵⁶ Κάποιοι από αυτούς υπήρξαν διαπρεπείς

²⁵³ Ενθ. ανωτ. σελ. 25-26.

²⁵⁴ Βαρσανουφίου και Ιωάννου, Τομ. Γ', Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέας 1997, σελ.149-155.

Βλ. και Φιλοκαλία των νηπτικών και ασκητικών, Βαρσανουφίου και Ιωάννου Ερωταποκρίσεις (ΦΚΓ'-ΩΜΑ'), Τομ. 10Γ, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 152-162.

²⁵⁵ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, «Θεολογία και Πνευματικότητα στην ασκητική παράδοση των Πατέρων της Γάζας (Βαρσανουφίου, Ιωάννου και Δωροθέου)», στο: Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής (Νέα Σειρά) Τμήμα Θεολογίας, Τιμητικό αφιέρωμα στους ομότιμους καθηγητές Γεώργιο Μαντζαρίδη, Γρηγόριο Ζιάκα, Κωνσταντίνο Χαραλαμπίδη και Βενιζέλο Χριστοφορίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 222.

²⁵⁶ Νικοδήμου Αγιορείτου, Βίβλιος Βαρσανουφίου και Ιωάννου, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 286: «Πάντες οί Πατέρες οί τῷ Θεῷ εὐαρεστήσαντες ἅγιοι καὶ δίκαιοι καὶ δοῦλοι τοῦ Θεοῦ γνήσιοι, εὐξάσθωσαν ὑπὲρ ἐμοῦ· μὴ νομίσητε δὲ, ὅτι καὶ ἅγιοι ἦσαν, ὅλα τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ γνησίως ἠδυνήθησαν καταλαβεῖν. Ὁ Ἀπόστολος λέγει· “ὅτι ἐκ μέρους γινώσκομεν, καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν”».

διδάσκαλοι και διατύπωσαν υψηλά θεολογικά νοήματα, με τα οποία πολλές φορές ξεπέρασαν και τους ίδιους τους διδασκάλους τους. Όμως δεν ζήτησαν πληροφορία από το Θεό να τους επιβεβαιώσει την αλήθεια των λόγων τους, επειδή θεωρούσαν τους μέντορές τους σοφούς. Έτσι λοιπόν έγινε μια μίξη των διδασκαλιών των προτέρων θεολόγων με αυτές των μαθητών τους.²⁵⁷

Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι ο μοναχός που απευθύνει την παραπάνω ερώτηση προς τον Αββά Βαρσανούφιο, φαίνεται να δέχεται πως οι απόψεις του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης ταυτίζονται απόλυτα με τις αντίστοιχες του Ωριγένους. Διαφορετικά δεν θα έθετε το ερώτημα αυτό στον Αββά Βαρσανούφιο. Εκείνο όμως που είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι ότι, ενώ με την απόκριση του ο Αββάς Βαρσανούφιος δεν αποδέχεται

²⁵⁷ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, «Θεολογία και Πνευματικότητα στην ασκητική παράδοση των Πατέρων της Γάζας (Βαρσανουφίου, Ιωάννου και Δωριθέου)», στο: Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής (Νέα Σειρά) Τμήμα Θεολογίας, Τιμητικό αφιέρωμα στους ομότιμους καθηγητές Γεώργιο Μαντζαρίδη, Γρηγόριο Ζιάκα, Κωνσταντίνο Χαραλαμπίδη και Βενιζέλο Χριστοφορίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 222-223.

Βλ. και Νικοδήμου Αγιορείτου, *Βίβλος Βαρσανουφίου και Ιωάννου*, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 287. «Ἐπιτηδεύσαντες οὖν εἶναι διδάσκαλοι καθ' ἑαυτοὺς ἢ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἀναγκασθέντες εἰς τοῦτο ἔλθειν, προέκοψαν πάνυ, καὶ ὑπὲρ τοὺς διδασκάλους αὐτῶν, καὶ καινὰ δόγματα πληροφορηθέντες συνέθηκαν, ἅμα δὲ ἔμειναν ἔχοντες τὰς παραδόσεις τῶν διδασκάλων αὐτῶν, μαθήματα μὴ ὀρθῶς ἔχοντα. Καὶ μετὰ ταῦτα, προκόψαντες καὶ πνευματικοὶ διδάσκαλοι γενόμενοι, οὐκ ἐδεήθησαν τοῦ Θεοῦ περὶ τῶν διδασκάλων αὐτῶν, εἰ διὰ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἐλαλήθησαν τὰ ὑπ' αὐτῶν εἰρημένα, ἀλλ' ἔχοντες αὐτοὺς σοφοὺς καὶ γνωστικοὺς οὐ διεκρίναν τοὺς λόγους αὐτῶν· καὶ λοιπὸν συνεμίγησαν αἱ διδασκαλαὶ τῶν διδασκάλων αὐτῶν ἐν ταῖς αὐτῶν διδασκαλαῖς, καὶ ἐλάλουν ποτὲ μὲν ἀπὸ τῆς διδασκαλίας ἧς ἔμαθον παρ' αὐτῶν, ποτὲ δὲ ἀπὸ τῆς εὐφυΐας τοῦ ἰδίου νοός, καὶ οὕτω λοιπὸν ὀνόματι αὐτῶν ἐγράφησαν οἱ λόγοι. Παραλαβόντες γὰρ παρ' ἄλλων καὶ προκόψαντες καὶ βελτιωθέντες ἐλάλησαν διὰ Πνεύματος ἁγίου, εἴ τι ἐπληροφορήθησαν ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ἐλάλησαν ἐκ τῶν μαθημάτων τῶν διδασκάλων τῶν πρὸ αὐτῶν, μὴ διακρίνοντες τοὺς λόγους, εἰ οφείλουσι πληροφορηθῆναι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ δεήσεως καὶ ἐντεύξεως εἰ ἀληθῆ εἰσι. Καὶ συνεμίγησαν αἱ διδασκαλαὶ, καὶ, ἐπειδὴ παρ' αὐτῶν ἐλαλήθησαν, ἐγράφησαν τῷ ὀνόματι αὐτῶν».

την ορθότητα των θέσεων του Γρηγορίου, σε καμία περίπτωση δεν αμφισβητεί την αγιότητα και το κύρος του ιερού πατρός.

Γι' αυτό ακριβώς και ο Άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής, αφορμώμενος από παρόμοια περιστατικά πιθανής συσχέτισης της εν λόγω διδασκαλίας του Γρηγορίου με την αντίστοιχη του Ωριγένους, αναγκάστηκε τρόπον τινά να ερμηνεύσει ορθόδοξα, όπως είδαμε, την παρεξηγήσιμη αυτή διδασκαλία του ιερού πατρός, ταυτίζοντας την εσχατολογική αποκατάσταση των αμαρτωλών, για την οποία κάνει λόγο ο Γρηγόριος, με την απώλεια της μνήμης του κακού.

Επίσης ο Άγιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης, ο οποίος υπήρξε σφοδρός πολέμιος των αιρέσεων και ιδιαίτερα του Μονοφυσιτισμού, αναδειχθείς μάλιστα σε μεγάλο υπέρμαχο της Ορθοδόξου πίστεως, ώστε να αποκαλείται από τους συγχρόνους του «Μωυσής», λόγω του ύψους της θεολογίας του²⁵⁸, στο έργο του *Οδηγός*, ενώ κάνει λόγο για τον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης και την αποκατάσταση των πάντων που απαντά στα έργα του, θεωρεί οιαδήποτε ταύτιση της εν λόγω διδασκαλίας του με εκείνη του Ωριγένους ως αποτέλεσμα εσφαλμένης ερμηνείας. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ὅπερ δὴ πάλιν προφέρουσιν ἡμῖν οἱ ματαιόφρονες Ωριγενισταί, βουλόμενοι δεῖξαι τὴν προϋπαρξιν τῶν ψυχῶν ἐν οὐρανοῖς πρὸ τῶν σωμάτων ὑπάρχουσας, καθάπερ πάλιν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κολάσεως προφέροντες, οὐκ ὀλίγας χρήσεις, ὡς τοῦ θεόφρονος Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, καὶ τοῦ Θεολόγου ὑπαρχούσας, καὶ ταύτας πρὸς τὸ αὐτοῖς δοκοῦν ἐρμηνεύοντας».²⁵⁹ Το γεγονός ότι χαρακτηρίζει τον Γρηγόριο Νύσσης «θεόφρονα», αντιδιαστέλλοντάς τον από τους «Ωριγενιστές» δείχνει όχι μόνο το μεγάλο σεβασμό και την εκτίμηση που έτρεφε ο ίδιος

²⁵⁸ Παναγιώτου Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Τομ. Α', Αθήνα 2005, σελ. 311.

²⁵⁹ Αναστασίου Σιναΐτου, «*Οδηγός*», PG 89, 289D-290A.

για το πρόσωπο και τη διδασκαλία του ιερού πατρός, αλλά και το αδιαμφισβήτητο κύρος που αυτός απολάμβανε στη συνείδηση της Εκκλησίας.

Εξάλλου ο Άγιος Γερμανός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, που ήταν, ως γνωστόν, ο πρώτος που καταπολέμησε την εικονομαχία και αντιτάχθηκε σε αυτήν,²⁶⁰ γνωρίζουμε μέσω του Μεγάλου Φωτίου ότι προσπάθησε να απαλλάξει τον Γρηγόριο από τη σύνδεσή του με την καταδικασμένη διδασκαλία του Ωριγένους περί αποκατάστασης των πάντων.²⁶¹ Όπως αναφέρει ο Μέγας Φώτιος: «Τῆς μὲν οὖν ἐπιγραφῆς ἢ ἐπαγγελίας τοιαύτης, ἀγωνίζεται δὲ ὁ λόγος τὸν ἐν ἁγίοις τῆς Νύσσης Γρηγόριον καὶ τὰ τούτου συγγράμματα τῆς Ὠριγενείου παρασχεῖν ἐλεύθερα λώβης».²⁶²

Κατά τον Γερμανό οι προσθήκες τέτοιων χωρίων οφείλονται σε οπαδούς του Ωριγένους και αυτό το βασιζει στη σύγκριση των επίμαχων περί αποκαταστάσεως χωρίων με άλλα των έργων του Γρηγορίου.²⁶³

Την άποψη αυτήν του Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως κάποιοι ερευνητές την αποδέχονται, ενώ άλλοι την απορρίπτουν. Ο Danielou υποστηρίζει πως ο Γερμανός εκφράζει την άποψη αυτή, γιατί είχε υπ' όψιν του μια παραλλαγή του δευτέρου μέρους του έργου του Γρηγορίου *Εἰς τον*

²⁶⁰ Παναγιώτου Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Τομ. Α', Αθήνα 2005, σελ. 322.

²⁶¹ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 283.

²⁶² Φωτίου του Μεγάλου, «Μυριόβιβλον η Βιβλιοθήκη», PG 103, 1105B-C.

²⁶³ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 283.

Βλ. Φωτίου του Μεγάλου, «Μυριόβιβλον η Βιβλιοθήκη», PG 103, 1108C-D. «Ἡ δὲ ἀπαλλαγή καὶ τῆς κακουργίας ὁ ἔλεγχος ἔκ τε τῶν προηγουμένων τοῦ κεκακουργημένου χωρίου καὶ τῶν επομένων κατασκευάζεται τε καὶ ἀνακαλύπτεται, καὶ ἐξ ἄλλων δὲ τοῦ θεσπεσίου Γρηγορίου μυρίων λόγων, τὸ ὀρθὸν διασωζόντων καὶ ἀνόθευτον».

βίον του Μωνσέως, υπό τον τίτλο *Περί τελειότητος*, το οποίο περιέχει κείμενο που αφορά στην αποκατάσταση.²⁶⁴

Τελευταίο θα αναφέρουμε τον Άγιο Μάρκο, επίσκοπο Εφέσου, τον Ευγενικό, ο οποίος, στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-39 μ.Χ.), όπου έλαβε μέρος,²⁶⁵ όταν οι σύνεδροι έφτασαν στο σημείο να αναφερθούν στο καθαρτήριο πυρ και χρησιμοποίησαν, μεταξύ άλλων Πατέρων, και λόγους του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, με δύο ομιλίες του ανέτρεψε τις θέσεις των Δυτικών, παρουσιάζοντας ως ορθόδοξες τις σχετικές διδασκαλίες του Γρηγορίου.²⁶⁶

Αναφερόμενος σε παρεξηγήσιμα χωρία του Αγίου Γρηγορίου έκανε δύο επισημάνσεις: Η πρώτη σχετίζεται με το καθαρτήριο πυρ στη διδασκαλία του Γρηγορίου, τονίζοντας ότι αυτό δεν έχει καμία σχέση με το *purgatorium* των Δυτικών. Το καθαρτήριο των Δυτικών, κατά τη μέση κατάσταση των ψυχών, είναι κτιστό, ενώ ο Γρηγόριος το θεωρεί κατά τον Άγιο Μάρκο ως άκτιστο, αιώνιο και καθάρσιο. Η δεύτερη επισημάνση αναφέρεται στην ερμηνεία εκ μέρους του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού της γνώμης («δόξης») του Γρηγορίου περί αποκαταστάσεως των πάντων. Όπως γράφει επί λέξει ο Αγ. Μάρκος, «*Ἀλλὰ καὶ ἦν ὁ ἅγιος Μάξιμος ἐπινοεῖ παραμυθίαν τῇ τοιαύτῃ τῆς ἀποκαταστάσεως δόξῃ τοῦ θαυμαστοῦ Γρηγορίου, εκθησόμεθα μὲν ἡμεῖς ὁλοκλήρως*».²⁶⁷ Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο ότι, αν και ο Άγιος Μάρκος χαρακτηρίζει την εν λόγω διδασκαλία του Γρηγορίου ως προσωπική του γνώμη («δόξα»), την οποία ωστόσο αποκαθιστά με την «παραμυθητική επινόηση» της ερμηνείας του

²⁶⁴ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 284.

²⁶⁵ Δημητρίου Τσάμη, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 226.

²⁶⁶ Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, *Η ζωή μετά τον θάνατο*, Λεβαδεία 2005, σελ. 334.

²⁶⁷ Ενθ. ανωτ. σελ. 334-335.

ο Άγιος Μάξιμος, το γεγονός ότι αποκαλεί τον Άγιο Γρηγόριο «θαυμαστόν» αποδεικνύει όχι μόνο τον αδιάπτωτο σεβασμό που έτρεφε, αλλά και το πατερικό κύρος που αναγνώριζε στο πρόσωπό του ιερού πατρός.

Συνοψίζοντας τα ανωτέρω, θα μπορούσαμε να πούμε πως το πατερικό κύρος του Αγίου Γρηγορίου είναι αδιαμφισβήτητο από τους προαναφερθέντες Αγίους Πατέρες. Άλλωστε δεν θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας το γεγονός πως και οι τέσσερις προαναφερθέντες Πατέρες υπήρξαν σφοδροί πολέμιοι των αιρέσεων, με λόγους και κείμενά τους. Κατά συνέπεια δεν θα ήταν λογικό, σε καμία περίπτωση, να αποδέχονταν τόσο ένθερμα το πατερικό κύρος του Γρηγορίου Νύσσης, αν υπήρχε έστω και η παραμικρή υποψία περί απόκλισής του από την Ορθόδοξη Πίστη.

Συμπεράσματα

Ο όρος αποκατάσταση εμφανίζεται αρχικά κατά τον 4^ο αι. π. Χ. Η αποδοχή του όρου αυτού ως μιας περιοδικής καταστροφής του κόσμου, ως καθαρισμού των ψυχών και ως μετενσάρκωση είναι γεγονός στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Στην Αγία Γραφή ενυπάρχει ως όρος, αλλά με μια πολύ διαφορετική σημασία. Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρεται στο έθνος των Εβραίων και στην εθνική αποκατάστασή του εν πρώτοις. Στη συνέχεια αποκτά έναν μεσσιανικό και εσχατολογικό χαρακτήρα. Η αποκατάσταση αφορά στην ανάσταση των νεκρών, την ήττα του Σατανά και στην κρίση. Στην Καινή Διαθήκη υπάρχει μόνο μια αναφορά στην έννοια της αποκαταστάσεως, με εσχατολογική αναφορά στην ημέρα Κυρίου.

Κατά τους πρώτους Χριστιανικούς αιώνες, η αποκατάσταση ως διδασκαλία, αποκτά έναν χαρακτήρα αιρετικής δοξασίας, χάρη στους Γνωστικούς που τη συνέδεσαν με αστρονομικές έννοιες και έννοιες επιστροφής των συγκεχυμένων στοιχείων στην πρότερή τους κατάσταση, με αποτέλεσμα να αποσιωπάται και να παραγκωνίζεται ως διδασκαλία.²⁶⁸

Στο φιλοσοφικό χώρο χρησιμοποιήθηκε από πολλές φιλοσοφικές ομάδες, άλλοτε ως αποκατάσταση του κόσμου, άλλοτε των ανθρώπων κλπ. Κυρίως εντοπίζεται στους κύκλους των προσωκρατικών, των Πυθαγορείων, των Στωϊκών και των Νεοπλατωνικών.

Στον εκκλησιαστικό χώρο, και συγκεκριμένα στη Δύση, ο Τερτυλλιανός, στο έργο του *Απολογητικός*, φαίνεται πως αποδέχεται μία μορφή αποκαταστάσεως, όσον αφορά στην κρίση των δικαίων και των

²⁶⁸ Αναστασίου Μαρά, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήνα 2002, σελ. 287.

αδίκων. Στην Ανατολή, φαίνεται πως ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς χρησιμοποίησε πρώτος τη διδασκαλία αυτή όσον αφορά στην εκπλήρωση των θείων επαγγελιών.

Η διδασκαλία του Κλήμεντος, σε συνάρτηση με τη στωϊκή φιλοσοφία, είναι αυτή η οποία οδήγησε τον Ωριγένη στο να διατυπώσει τις θέσεις και τις διδασκαλίες του περί αποκαταστάσεως, οι οποίες καταδικάσθηκαν από την Ε' Οικουμενική Σύνοδο. Ο Ωριγένης κατοχύρωσε τον όρο ως δική του διδασκαλία. Υποστήριξε πως υπάρχει μια σειρά αλληλοδιάδοχων κόσμων, μέσω των οποίων επιτυγχάνεται ο αφανισμός του κακού, ο καθαρισμός των ανθρώπινων ψυχών και η επιστροφή τους στο αρχικό δημιουργό, το Θεό. Αυτές τις θέσεις αποδέχθηκε και ο Δίδυμος ο Τυφλός με συνέπεια και τη δική του καταδίκη. Ο Ωριγένης αποδέχεται την κάθαρση των ψυχών δια μέσου της φωτιάς, διδασκαλία που υπάρχει και στον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης. Το γεγονός αυτό είναι η αφετηρία των θέσεων που υποστήριξαν πως ο Άγιος Γρηγόριος δέχεται ανεπιφύλακτα μια αποκατάσταση, όπως ακριβώς αυτή του Ωριγένους.²⁶⁹

Η διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης είναι καθαρά αγιογραφική, όπως και όλων των Πατέρων, οι οποίοι έχουν ως εφελτήριο τις αλήθειες της Αγίας Γραφής. Διακρίνει ο Γρηγόριος την επιστροφή όλης της κτίσης στο αγαθό, μέσω της ενανθρωπήσεως του Λόγου. Ο άνθρωπος, από την ενανθρώπιση του Λόγου και μετά, βρίσκεται σε ένα στάδιο συνεχών και σταδιακών αποκαταστάσεων, οι οποίες τον εισάγουν στην τελική αποκατάσταση.²⁷⁰

Ο Γρηγόριος κάνει λόγο για διπλή δημιουργία του ανθρώπου. Η πρώτη δημιουργία δεν λαμβάνει χώρα ποτέ, ενώ η δεύτερη είναι η πλάση

²⁶⁹ Ενθ. ανωτ.

²⁷⁰ Ενθ. ανωτ.

του Αδάμ και της Εύας. Η πρώτη δημιουργία υπήρχε μόνο στο σχέδιο που Θεός, αλλά Αυτός δεν την υλοποίησε ποτέ. Μιλάει για μία δημιουργία χωρίς τη διάκριση των φύλων και τη συνεχή μέθεξη του Θεού, πάντα με την συνεργεία του ανθρώπου. Ο Θεός δεν την πραγματοποίησε επειδή, ως παντογνώστης, είδε την επικείμενη πτώση του ανθρώπου στην αμαρτία. Η αποκατάσταση είναι η επαναφορά της ανθρώπινης φύσης στην κατάσταση της πρώτης δημιουργίας και η συνεχής πορεία προς τη θέωση, για τους δικαίους, κατά το Γρηγόριο.

Συμπεραίνουμε πως ο Γρηγόριος δεν μιλάει για μια προσωπική αποκατάσταση, δηλαδή για μια αποκατάσταση που εφαρμόζεται στον καθένα άνθρωπο προσωπικά, αλλά μία συνολική αποκατάσταση της ανθρώπινης φύσεως.²⁷¹

Ένα άλλο βασικό σημείο της διδασκαλίας του Γρηγορίου για την αποκατάσταση των πάντων είναι η ταύτιση αποκαταστάσεως και αναστάσεως. Για τον επίσκοπο της Νύσσης η ανάσταση είναι η επαναφορά στην προ της πτώσεως ζωή, χωρίς ίχνος κακίας. Η Ανάσταση του Κυρίου είναι η απόδειξη και της αναστάσεως του κάθε ανθρώπου.

Αναφορά γίνεται επίσης και στη σημασία των δερμάτινων χιτώνων, με τους οποίους ενέδυσε ο Θεός τους πρωτόπλαστους μετά την πτώση. Οι χιτώνες αυτοί είναι τα ταμεία της κακίας, ταυτόσημοι με το σώμα μετά την πτώση. Με την ανάσταση και την αποκατάσταση ο άνθρωπος αφήνει τους δερμάτινους χιτώνες και ενδύεται άφθαρτο σώμα. Επίσης, η ενότητα ψυχής και σώματος, ξεκινάει για το Γρηγόριο, όπως και για τον αδελφό του Μεγάλο Βασίλειο, εξ άκρας συλλήψεως. Η ενότητα αυτή δεν διασπάται ούτε από τον ίδιο τον θάνατο, αφού ο τελευταίος δεν χωρίζει τη ψυχή από

²⁷¹ Ενθ. ανωτ.

το σώμα, αλλά συντελείται ο χωρισμός από τους δερμάτινους χιτώνες. Μετά την ανάσταση των σωμάτων η κάθε ψυχή θα επιστρέψει στο δικό της σώμα, όχι σε ένα νεοπλασθέν ή κάποιο ξένο. Αυτό θα συμβεί λόγω της μεταστοιχείωσης, όπου θα στοιχεία του κάθε σώματος παραμένουν στη ψυχή του ανθρώπου μετά το θάνατο, ακόμα και μετά τη διάλυση του σώματος. Η ανάσταση καθίσταται η πλήρης μορφή τελείωσης της φύσεως του ανθρώπου και του έσχατου ανακαινισμού του.²⁷²

Το καθαρτήριο πυρ που διδάσκει ο Γρηγόριος είναι ο ίδιος ο Θεός. Δεν χρησιμοποιεί ένα σχήμα φιλοσοφικό, ώστε να εδραιώσει ένα κτιστό καθαρτήριο πυρ, το οποίο βρίσκεται μεταξύ Παραδείσου και Κολάσεως, όπως έκαναν οι Δυτικοί με το *purgatorium*, αλλά το θεωρεί ως καθαρτήρια φλόγα που κατακαίει την αμαρτία και το κακό. Το κακό είναι μη όν και στην ανυπαρξία οφείλει να επιστρέψει, αφού δεν έχει λάβει καμία υπόσταση από το Θεό. Σκοπός του καθαρτηρίου πυρός είναι η συντριβή του κακού, το οποίο και τροφοδοτεί τη φλόγα αυτήν. Μετά το πέρας της κάθαρσης, η φλόγα συνεχίζει και καίει με τη μορφή του μαρτυρίου της συνειδήσεως που είναι αιώνιο.²⁷³

Η υποταγή των πάντων στον Θεό θα συντελεστεί μαζί με τον αφανισμό της αμαρτίας και του κακού, όπως επίσης θα συμβεί και η υποταγή του Υιού στον Πατέρα μετά το πέρας του κτιστού κόσμου. Το τελευταίο αυτό δεδομένο φαίνεται και παρουσιάζεται με αρκετή αμφιβολία από τον Άγιο. Ο Γρηγόριος ελπίζει σε μία πλήρη αποκατάσταση, αγαπάει όλη την κτίση και προσεύχεται για δικαίους και αδίκους. Περισσότερο θα

²⁷² Ενθ. ανωτ.

²⁷³ Ενθ. ανωτ. σελ. 292-293.

το χαρακτηρίζαμε ως ευχή του Αγίου, παρά ως βεβαιότητα και αδιασάλευτη πεποίθηση.²⁷⁴

Με τη διδασκαλία του Γρηγορίου περί της αποκαταστάσεως των πάντων ασχολήθηκαν και μετέπειτα Πατέρες της Εκκλησίας. Σημαντικότερη αναφορά είναι αυτή του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού, ο οποίος διδάσκει πως η Εκκλησία γνωρίζει τρεις αποκαταστάσεις. Η πρώτη είναι η διόρθωση του κάθε ανθρώπου κατά τη φύση και τη βούλησή του, η δεύτερη είναι η αποκατάσταση της φθαρτής φύσης στο αρχαίο κάλλος με την ανάσταση και η τρίτη είναι η αποκατάσταση των ψυχών που έχουν παραδοθεί στην κακία. Με την αποκατάσταση επέρχεται η λήθη του κακού αλλά οι κολασμένοι δεν σώζονται.

Σημαντική αναφορά για το έργο και την Ορθοδοξία του Γρηγορίου Νύσσης βρίσκουμε και στην ασκητική γραμματεία. Ο Αββάς Βαρσανούφιος, ή αλλιώς Μέγας Γέρων, απαντά σε ερώτηση μοναχού περί της μη συμφωνίας των Πατέρων σε σημαντικά θέματα, λέγοντας πως η απλότητα των Πατέρων και η αποδοχή των διδασκαλιών των διδασκάλων τους, δεν τους οδήγησε στο να ζητήσουν από το Θεό πλήρη επιβεβαίωση για τα έργα τους, όπως και πως οι Πατέρες παρόλη την αγιότητά τους, ήταν άνθρωποι και δεν μπορούσαν να κατανοήσουν όλα τα μυστήρια του Θεού.

Ο Άγιος Αναστάσιος ο Σιναΐτης επίσης στο έργο του *Οδηγός* κάνει αναφορά στη διδασκαλία της αποκαταστάσεως των πάντων και τονίζει τη ξεχωριστή θέση που κατέχει ο Άγιος Γρηγόριος στη συνείδηση του πληρώματος της Εκκλησίας.

Ο Άγιος Γερμανός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, όπως μας παραδίδει ο Μέγας Φώτιος, προσπάθησε να απαλλάξει τον Άγιο Γρηγόριο

²⁷⁴ Ενθ. ανωτ.

από τις κατηγορίες περί απόκλισης από την Ορθόδοξο πίστη, δεχόμενος πως υπήρξαν επεμβάσεις ωριγενιστών στα έργα του Γρηγορίου.

Κατά τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας, ο Άγιος Μάρκος ο Ευγενικός πρόβαλε τον Άγιο Γρηγόριο ως αυθεντία για την Ορθόδοξο πίστη, όταν αυτός χρησιμοποιήθηκε από τους Δυτικούς για να τεκμηριώσουν τις θέσεις τους περί του *purgatorium*.

Ο Γρηγόριος παρερμηνεύτηκε από πολλούς σύγχρονους του αλλά και νεότερους ερευνητές. Ταύτισαν τη διδασκαλία του περί αποκαταστάσεως των πάντων με την αντίστοιχη του Ωριγένη και αυτό αποτέλεσε μελανό στίγμα για το πρόσωπο και τη διδασκαλία του Αγίου Γρηγορίου. Όπως όμως απέδειξε η έρευνα, ο Άγιος δεν περιέχει πουθενά κάποια διδασκαλία νόθη και ξένη προς το ορθόδοξο πνεύμα. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός πως η Ε' Οικουμενική Σύνοδος, η οποία συνεκλήθη το 553 μ.Χ. στην Κωνσταντινούπολη και καταδίκασε τις αιρετικές θέσεις του Ωριγένους, πουθενά δεν αναφέρεται στον Γρηγόριο ως ομόφρονα του Ωριγένους και διδάσκοντα τις ίδιες δοξασίες.²⁷⁵ Επίσης η Γ' Οικουμενική Σύνοδος της Εφέσου το 431 μ.Χ. τον αποκαλεί «*ἄνδρα μετὰ τὸν ἀδελφὸν δεύτερον ἐν τε λόγοις καὶ τρόποις*» και η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος της Νίκαιας το 787 μ.Χ. τον θεωρεί ως «*πατὴρ πατέρων*».²⁷⁶

Ένα από τα κυριότερα κριτήρια της Ορθοδοξίας του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης είναι οι μεταγενέστεροί του Άγιοι Πατέρες, οι οποίοι τον εκτιμούσαν και ήταν γι' αυτούς ένας κανόνας πίστεως. Κανείς άγιος της

²⁷⁵ Βλασίου Φειδά, *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'*, Αθήνα 2002, σελ. 694-701.

Βλ. και Αρχιμ. Βασιλείου Κ. Στεφανίδου, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήναι 1959, σελ. 235-241.

²⁷⁶ Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγοι για τον θάνατο και το πένθος Παραμυθητικοί*, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 26-27

Εκκλησίας δεν έχει αναπτύξει πολεμική εναντίον του Γρηγορίου και της διδασκαλίας του.

Η Εκκλησία δικαίως, κατά την ταπεινή μας άποψη, έθεσε τον Άγιο Γρηγόριο μεταξύ των Μεγάλων Πατέρων και θεολόγων Της. Το έργο του είναι μεγαλειώδες και ανυπέρβλητο πολλές φορές. Γνώστης σχεδόν όλης της φιλοσοφίας, της μέχρι την εποχή του, και όλων των διδασκαλιών των προγενέστερων Πατέρων, καθίσταται ακραιφνής οδηγός προς τη σωτηρία. Οι διδασκαλίες του ευωδιάζουν από το λιβάνι της λειτουργικής του ζωής και αποπνέουν Άγιο Πνεύμα.

Βιβλιογραφία

ι.Πηγές

- Patrologia Graeca
- Αθανάσιος Μεγάλου Αλεξανδρείας, *«Κατά Αρειανών, Λόγος πρώτος»*, PG 26, 12-525.
- Αναστασίου Σιναΐτου, *«Οδηγός»*, PG 89, 35-326.
- Γεωργούλη Κ. Δ., *«Κικέρων»*, στη: Θ.Η.Ε. Τομ. 7^{ος}, στ. 560-562.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εις την επιγραφήν των ψαλμών, δεύτερον βιβλίον»*, PG 44, 487-608.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εις την επιγραφήν των ψαλμών, πρώτον βιβλίον»*, PG 44, 434-486.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εις την προσευχήν»*, PG 44, 1119-1193.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εις το άγιον Πάσχα»*, PG 46, 600-689.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εις το, όταν υποταγή αυτώ τα πάντα, τότε και αυτός ο Υιός υποταγήσεται τω υποτάξαντι αυτώ τα πάντα»*, PG 44, 1304-1326.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εις τον έκτον ψαλμόν, περί της Ογδόης»*, PG 44, 608-616.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εις τους μακαρισμούς, Λόγος Γ'»*, PG 44, 1193-1301.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εις τους τεσσαράκοντα μάρτυρας»*, PG 46, 749-772.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εξήγησις ακριβής εις τα άσματα ασμάτων»*, PG 44, 756-1120.
- Γρηγορίου Νύσσης, *«Εξήγησις ακριβής εις τον Εκκλησιαστήν του Σολομώντος»*, PG 44, 616-753.

- Γρηγορίου Νύσσης, «Κατά Αρείου και Σαβελλίου», PG 45, 1281-1301.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Κατά Ευνομίου», PG 45. 224-1121.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Λιβανίω», PG 46, 1048.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Λόγος κατηχητικός ο μέγας», PG 45, 11-105.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Περί κατασκευής ανθρώπου, κεφ. ΚΖ'» PG 44, 125-256.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Περί παρθενίας», PG 46, 317-416.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Περί τελειότητος, και οποίον χρη είναι τον χριστιανόν, προς Ολύμπιον μοναχόν», PG 46, 252-285.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Περί της εγγαστριμύθου, προς Θεοδόσιον επίσκοπον επιστολή», PG 45 108-113.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Περί των νηπίων προ ώρας αφαρπαζομένων, προς Ιέριον», PG 46, 161-192.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Περί ψυχής και αναστάσεως ο λόγος», PG 46, 12-160.
- Γρηγορίου Νύσσης, «Προς τους πενθούντας επί τοις από του παρόντος βίου προς τον αϊδιον μεθισταμένους, PG 46, 497-537.
- Γρηγορίου Νύσσης, Μέρος Α', I, ΒΕΠΕΣ 65.
- Διδύμου Αλεξανδρέως, «*Epistolam S. Petri primam Enarratio*», PG 39, 1747-1819.
- Διδύμου Αλεξανδρέως, «Εις τους ψαλμούς, ψαλμός 36», PG 39, 1155-1620.
- Ειρηναίου, «Έλεγχος και ανατροπή της ψευδωνύμου γνώσεως», PG 7, 433-796.
- Ζούμπου Α. Ν., Αμμώνιος ο Σακκάς, στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 2^{ος}, στ. 370-372

- Θεοδώρου Ανδρέα, «Αποκατάστασις», στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 2^{ος}, στ. 1096.
- Ιωάννου Δαμασκηνού, «Ἐκδοσις ακριβῆς τῆς ορθοδόξου πίστεως», PG 95, 444-1033.
- Ιωάννου Δαμασκηνού, «Λόγος Α΄, πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας», PG 94, 1227-1421.
- Καινὴ Διαθήκη
- Καραβιδόπουλου Ι. Δ., «Φίλων ὁ Ἀλεξανδρεύς», στη: Θ.Η.Ε., Τομ. 11^{ος}, στ. 1157-1160.
- Κωνσταντίνου Εὐαγγ., «Γρηγόριος ὁ Νύσσης» στη: Θ.Η.Ε. Τομ. 4^{ος}, στ. 754-755.
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, «Πεύσεις, καὶ ἀποκρίσεις καὶ ἐρωτήσεις», PG 90, 789-855.
- Μαξίμου Ομολογητοῦ, «Πρὸς Ἰωάννην ἐπίσκοπον», PG 91, 362-630.
- Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Βιβλίος Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Παλαιὰ Διαθήκη
- Τρεμπέλα Π. Ν., «Μέση κατάστασις τῶν ψυχῶν», στη Θ.Η.Ε., Τομ. 8^{ος}, 1013-1018.
- *Τρώδιον Κατανυκτικόν*
- Φιλοκαλία τῶν νηπτικῶν καὶ ἀσκητικῶν, *Βαρσανουφίου καὶ Ἰωάννου Ἐρωταποκρίσεις (ΦΚΓ'-ΩΜΑ')*, Τομ. 10Γ, Θεσσαλονίκη 1988.
- Φωτίου τοῦ Μεγάλου, «Μυριόβιβλον ἡ Βιβλιοθήκη», PG 103, in toto.
- Ωριγένους, «Κατὰ Κέλσου», PG 11, 641-1651.
- Ωριγένους, «Περὶ ἀρχῶν», PG 11, 115-3

ii. Βοηθήματα

- Florovsky G. *Eastern Fathers of the Fourth Century*, Vaduz 1987.
- Hanson John Wesley, *Η Αποκατάσταση των Πάντων*, (Ευστράτιος Παπαναγιώτου, Μετ.) Αθήνα 2016.
- Pisi P., *Genesis e Phthora*, Roma 1981.
- Αλεξόπουλου Α. Λ., *Η Θεολογική μεθοδολογία του αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Θεσσαλονίκη 2012.
- Βαρσανουφίου και Ιωάννου, Τομ. Γ', *Ιερά Μονή Τιμίου Προδρόμου Καρέας* 1997.
- Βατσικούρα Κυριάκου (Γκάρυ) Νικ., *Η έννοια του θανάτου κατά τον Άγιον Γρηγόριο Νύσσης*, Κατερίνη 1999, σελ. 55.
- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, *Βασιλειανόν Ταμείον*, ήτοι ευρετήριον θεμάτων των απάντων Βασιλείου του Μεγάλου βάσει της PG Πατρολογίας του J. Migne και της ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), Νέα Σκήτη-Άγιον Όρος 1998.
- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, *Γρηγοριανόν Ταμείον*, ήτοι ευρετήριον θεμάτων των απάντων του Γρηγορίου του Θεολόγου βάσει της Πατρολογίας του P. J. Migne, ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας) και ΒΕΠΕΣ (Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων), Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 1998.
- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, *Μαξιμιανόν Ταμείον*, ήτοι ευρετήριον θεμάτων των απάντων του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού βάσει της Πατρολογίας του P. J. Migne και της ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), Τόμος Α', Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 2016.

- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, *Μαξιμιανόν Ταμείον*, ήτοι ευρετήριον θεμάτων των απάντων του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού βάσει της Πατρολογίας του P. J. Migne και της ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), Τομ. Β', Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 2016.
- Βενεδίκτου Ιερομονάχου Αγιορείτου, *Χρισστομικόν Ταμείον*, ήτοι ευρετήριον θεμάτων των απάντων του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου επί τη βάσει της Πατρολογίας του J. Migne P G και της ΕΠΕ (Έλληνες Πατέρες της Εκκλησίας), Νέα Σκήτη-Άγιον Όρος 2006.
- Γεωργούλη Κ. Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 2008.
- Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγοι για τον θάνατο και το πένθος Παραμυθητικοί*, Θεσσαλονίκη 2004.
- Ευστρατίου Ι., *Πατρολογία*, Θεσσαλονίκη 1971.
- Θεοδώρου Ανδρέα, «Η περί αποκαταστάσεως των πάντων ιδέα», *Θεολογία* 29 (1959), σσ. 530-540.
- Θεοδώρου Ανδρέα, «Η περί αποκαταστάσεως των πάντων ιδέα», *Θεολογία* 30 (1959), σσ. 20-50 & 179-200.
- Ιεροθέου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδη, Δόγμα-Ηθική-Αποκάλυψη*, Τομ. Α', Λεβαδεία 2011.
- Ιεροθέου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγ. Βλασίου, *Εμπειρική Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, κατά τις προφορικές παραδόσεις του π. Ιωάννου Ρωμανίδου, Τριαδικός Θεός, Δημιουργία-Πτώση-Ενανθρώπηση, Εκκλησίας-Μετά θάνατον ζωή*, Τομ. Β', Λεβαδεία 2011.

- Ιεροθέου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου, *Η ζωή μετά τον Θάνατο*, Λεβαδεία 2005.
- Κρητικού-Κωσταγιαννάκη Γεωργία, *Μύθοι, από τους διαλόγους του Πλάτωνα*, Αθήνα 2016.
- Λογοθέτη Κων., *Η φιλοσοφία των Πατέρων του Μέσου αιώνα, Μέρος Α΄*, Αθήνα 1930.
- Μαρά Αναστασίου, *Η εσχατολογία του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης, Φιλοσοφικές και Θεολογικές πηγές, Δευτέρα παρουσία, Παράδεισος, Κόλαση, Αποκατάσταση*, Αθήνα 2002.
- Μαρτζέλου Γεωργίου Δ., «Η Θεολογική Σχολή της Θεσσαλονίκης και ο ιερός Αυγουστίνος», στο: *Θεολογία* 89, 2, Αθήνα 2018, σελ. 79.
- Μαρτζέλου Γεωργίου Δ., «Θεολογία και Πνευματικότητα στην ασκητική παράδοση των Πατέρων της Γάζας (Βαρσανουφίου, Ιωάννου και Δωροθέου)», στο: *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής (Νέα Σειρά) Τμήμα Θεολογίας, Τιμητικό αφιέρωμα στους ομότιμους καθηγητές Γεώργιο Μαντζαρίδη, Γρηγόριο Ζιάκα, Κωνσταντίνο Χαραλαμπίδη και Βενιζέλο Χριστοφορίδη*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Μαρτζέλου Γεωργίου Δ., *Γένεση και πηγές του Όρου της Χαλκηδόνας, Συμβολή στην ιστορικοκανονική διερεύνηση του Όρου της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Ματσούκα Νίκου Α., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α΄, εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Ματσούκα Νίκου Α., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄, Εκθεση της ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη δυτική χριστιανοσύνη*, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ματσούκα Νίκου Α., *Ο Σατανάς*, Θεσσαλονίκη 2005.

- Ματσούκα Νίκου Α., *Το πρόβλημα του κακού, Δοκίμιο πατερικής Θεολογίας*, Θεσσαλονίκη 2009.
- Ματσούκα Νίκου Αθ., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οικουμενικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας*, Θεσσαλονίκη 2016.
- Ματσούκα Νίκου Αθ., *Ιστορία της Φιλοσοφίας, Αρχαίας Ελληνικής-Βυζαντινής-Δυτικοευρωπαϊκής. Με σύντομη εισαγωγή στη φιλοσοφία*, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ματσούκα Νίκου, *Κόσμος-Άνθρωπος-Κοινωνία, Κατά τον Άγιο Μάξιμο Ομολογητή*, Αθήνα 2014.
- Παναγόπουλου Γεωργίου Δ., *Εισαγωγή στην Ιστορία της Δυτικής Θεολογίας. Πρόσωπα, διδασκαλία, κριτική θεώρηση από την άποψη της Ορθόδοξης Παράδοσης*, Αθήνα 2012.
- Παπαδοπούλου Στυλιανού, *Γρηγόριος Νύσσης*, Κατερίνη 1987.
- Παπαδοπούλου Στυλιανού, *Πατρολογία, Τομ. Α'*, Αθήνα 1991.
- Ραντοσάβλιεβιτς Αρτεμίου Ιερομονάχου, *Το μυστήριο της σωτηρίας, κατά τον Άγιον Μάξιμον τον Ομολογητήν*, Αθήνα 1975.
- Ρωμανίδου Ιωάννου Σ., *Το προπατορικόν αμάρτημα*, Θεσσαλονίκη 2010.
- Σκουτέρη Κωνσταντίνου, *Συνέπειαι της πτώσεως και λουτρον παλιγγενεσίας, εκ της ανθρωπολογίας του Αγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Αθήναι 1973.
- Στεφανίδου Βασιλείου Αρχιμ., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ΑΘΗΝΑΙ 1959.
- Τρεμπέλα Π. Ν., *Δογματική της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας, Τομ. 3^{ος}*, Αθήνα 1961.

- Τρωιανού Σπύρου Ν., «Το έμβρυο στο Βυζαντινό κανονικό δίκαιο», Βυζαντιναί Μελέται, Αθήνα-Φραγκφούρτη 1991.
- Τσάμη Δημητρίου, Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Θεσσαλονίκη 2008.
- Φειδά Βλασίου Ιω. Εκκλησιαστική Ιστορία Α', Από αρχής μέχρι την Εικονομαχία, Αθήνα 2002.
- Χρήστου Παναγιώτη, Ελληνική Πατρολογία, Τόμος Δ, Περίοδος θεολογικής ακμής, Θεσσαλονίκη 1989.
- Χρήστου Παναγιώτου, Εκκλησιαστική Γραμματολογία, Τομ. Α', Θεσσαλονίκη 2005.